COLOFON

Uitgave
Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland
Postbus 90602
2509 LP 's-Gravenhage
telefoon 070-4416611

Samenstelling/Productie
mw. drs. J. Bookelman
mw. J. Chabinath
mw. I. Ender
mw. drs. M. Höfkens
M. van Ingen
mw. drs. S.R. Jonkergouw
mw. drs. M. Keereweer
drs. M. Koenders
mw. drs. L.A. Nizet
mw. drs. M. Polman
mw. drs. C. Scheffer
drs. A. Schuurman
ir. M. Verwey

Begeleidingscommissie
D. Brouwer de Koning
W. de Jong
drs. W.B.J. Polman
ir. D. van der Veen
ir. J. G. Wegner

Vormgeving
Facilitaire Dienst, Bureau Vormgeving

Druk
Rooduyn vorm & druk

's-Gravenhage, november 1995

A. HISTORISCH-GEOGRAFISCHE BESCHRIJVING
M. H. J. Koenders
J. Bookelman
oktober 1993

B. BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK
C. Scheffer
M. Verwey
1991

C. INVENTARISATIE
C. Scheffer
M. Verwey
1991

INHOUDSOPGAVE

A. HISTORISCH-GEOGRAFISCHE BESCHRIJVING

1. INLEIDING

2. FYSISCHE GESTELDHEID
2.1 Bodem
2.2 Afwatering

3. GRONDGEBRUIK
3.1 Ontginning en agrarisch grondgebruik tot 1850
3.2 Ontwikkelingen 1850-1945
3.3 Ontwikkelingen na 1945
3.4 Visuele karakteristiek (landelijk gebied)

4. INFRASTRUCTUUR
4.1. Landwegen
4.2. Wateren
4.3. Tramwegen
4.4. Militaire infrastructuur
4.5. Nutsvoorzieningen

5. NEDERZETTINGEN
5.1. Algemeen
5.2. Kernen
5.2.1. Naaldwijk
5.2.2. Honselersdijk
5.2.3. Maasdijk
5.2.5. Mariëndijk
5.3. Verspreide bebouwing

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

VOORNAAMSTE GEBRUIKTE KAARTEN

BIJLAGEN

B. BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK

C. INVENTARISATIE

A. HISTORISCH-GEOGRAFISCHE BESCHRIJVING

1. INLEIDING

De gemeente Naaldwijk is gelegen in het westen van de provincie Zuid-Holland, even ten zuiden van Den Haag. De gelijknamige hoofdkern vormt de centrale plaats van het Westland. Binnen het kader van dit onderzoek is Naaldwijk ingedeeld bij de MIP-regio Delf- en Schieland (zie bijlagen, **figuur 1**). Omliggende gemeenten zijn Monster en Wateringen (ten noorden), 's-Gravenzande (ten westen), De Lier en Maasland (ten oosten) en tenslotte Rotterdam en Maassluis (ten zuiden). Naaldwijk bezit een opvallende vorm. Deze bestaat uit twee blokvormige delen, onderling verbonden via een smalle doorgang.
De gemeente bevat een viertal woonkernen, te weten de dorpen Naaldwijk, Honselersdijk en Maasdijk en het gehucht Mariëndijk. De oppervlakte bedraagt 25,33 km². Hiervan wordt een klein gedeelte (23 ha) ingenomen door binnenwater (sloten, weteringen). Op 1 januari 1991 telde de gemeente 27.987 inwoners. De bevolkingsdichtheid bedroeg daarbij 1.115 per km² landoppervlak.

De begrenzing van het grondgebied van Naaldwijk heeft grotendeels een, nog herkenbaar landschappelijk karakter. In het noorden, westen en oosten zijn het waterlopen die de gemeentegrens bepalen (Groote Gantel, Poelwatering en en Zwethkanaal). In het zuiden volgt de grens over enige lengte het tracé van polderdijken. Een klein gedeelte in het noordoosten is louter administratief van aard.
Halverwege de vorige eeuw strekte de gemeente zich in zuidelijke richting nog uit tot aan de Nieuwe Maas/het Scheur (**fig. 4**). De aanleg van de Nieuwe Waterweg (1866-1872) en de stormachtige havenontwikkeling van Rotterdam gaven op den duur echter aanleiding tot een grenscorrectie. In 1914 werd de zone langs de Nieuwe Waterweg geannexeerd door de gemeente Rotterdam. Kleinere grenscorrecties vonden plaats in 1939 en 1957. Eerst werd de zuidoostgrens met De Lier iets oostwaarts verlegd waardoor een (nauwe) doorgang werd verkregen naar het zuidelijk deel van de gemeente. Vóór die tijd vormden het noorden en zuiden van Naaldwijk twee afzonderlijke delen die elkaar in één punt net raakten (vgl. **fig. 1b** en **4**). Later verschoof men de noordoostelijke grens met Wateringen over enkele honderden meters naar het westen ten gunste van de laatste gemeente.

2. FYSISCHE GESTELDHEID

2.1. Bodem

Bodemkundig bezien valt het grondgebied van Naaldwijk te verdelen in twee categorieën, namelijk die van de zand- en van de (jonge) zeeklei-gronden. Zandgronden komen voor in het westen en zuiden van de gemeente. Een grotere oppervlakte kan worden gerekend tot de jonge zeekleigronden (midden, noorden, westen en uiterste zuiden).
De bodemgesteldheid van zowel zand- als kleigronden is tamelijk complex. Op korte afstand komen vrij grote verschillen voor. Zo zijn de zandgronden over een aanzienlijke oppervlakte afgegraven (geestgronden) en komt in de bovengrond klei voor (zavel). De zeekleigronden hebben over het algemeen een lichte structuur en bevatten plaatselijk vrij veel zand. In het noorden zijn de kleigronden opgehoogd met elders afgegeest zand. In het oosten komt op geringe diepte (binnen een meter) veen voor.

De vorming van genoemde zand- en kleigronden dateert uit het Holoceen, het jongste geologische tijdvak dat circa 10.000 jaar geleden begon. Bij een warmer wordend klimaat en een stijgende zeespiegel vormde zich langs de Nederlandse kust vanaf 3.000 v.Chr. een strandwallencomplex. Ten zuiden van Den Haag werd dit complex rond het begin van onze jaartelling weer grotendeels opgeruimd. De hier gelegen monding van het Maas-Rijnstelsel veranderde daarbij in een zeer omvangrijk estuarium. Langs de noordzijde van dit estuarium - globaal de lijn Monster-Naaldwijk-Maassluis - lieten getijdestromen grote hoeveelheden zand achter in de vorm van "haakwallen" (lage brede zandduinen, haaks op de kustlijn). Achter de haakwallen werden "plaatgronden" gevormd (zandafzettingen met een dunne bovenlaag van klei of zavel). Verder oostelijk ontstond bij overstromingen een uitgebreid krekenstelsel met bijbehorende kreekruggen. Deze kreken, waarvan de Gantel de belangrijkste was, verzorgden de afwatering van het gebied. Tussen de kreken werd klei afgezet, al of niet over eerder gevormd veen.
Toen in in de eerste helft van de dertiende eeuw de Maasdijk werd aangelegd kwam aan de noordzijde hiervan een einde aan de vrije invloed van de zee. Ten zuiden van deze dijk slibden nog wel kleigronden aan (het zogenaamde Nieuwland). Deze zouden later worden ingepolderd (par. 3.1.).

De hoogteligging van de Naaldwijkse gronden varieert van -1,2 meter NAP in het westen tot +0,9 meter in het zuiden. Hoewel er geen eenduidige afhelling bestaat is het wel zo dat het maaiveld in het oosten wat lager ligt dan in de rest van de gemeente. Het terrein is over het algemeen vlak maar plaatselijk kan men kleine hoogteverschillen of microreliëf waarnemen. Zo kunnen de oude getijdegeulen en bijbehorende kreekruggen in het oosten van de gemeente tegenwoordig iets boven hun directe omgeving uitsteken, dit als gevolg van een minder sterkere verzakking van zand ten opzichte van klei (differentiële klink). De topografie van geest-, plaat- en kleigronden is in de afgelopen eeuw op vrij grote schaal gewijzigd door afgraving en ophoging ten behoeve van de tuinbouw (par. 3.2.). Dit is echter niet overal systematisch gebeurd waardoor er verschillen voorkomen in hoogteligging tussen de afzonderlijke percelen. Daar dit gebied nu zo goed als geheel in gebruik is voor de glastuinbouw kan dit alleen nog maar worden waargenomen door onderlinge hoogteverschillen tussen de kassen.

2.2. Afwatering

De afwatering van het grondgebied van Naaldwijk valt onder het beheer van het hoogheemraadschap van Delfland. Het grootste deel van de gemeente (midden, oosten en zuiden) is ingepolderd. Deze polders (zie hieronder) lozen, met behulp van kunstmatige opmaling, via een fijnmazig stelsel van weteringen en sloten op de Delflandse Boezem. Een kleiner deel (westen en noorden) ligt gemeen met deze Delflandse Boezem. Dit boezemland staat zodoende rechtstreeks in verbinding met belangrijke waterlopen als Groote Gantel, Zwethkanaal, Naaldwijkse Vaart en Poelwatering.
Het boezemgebied kan zijn overtollig water in hoofdzaak kwijt in zuidelijke richting op de Nieuwe Waterweg en de Nieuwe Maas, en verder ook in noordelijke richting op de Noordzee via uitlaatpunten bij Monster en de Binnenhaven van Scheveningen. Bij onvoldoende mogelijkheid tot natuurlijke lozing wordt de afwatering van de Delflandse boezem ondersteund door een zestal gemalen (bij Maassluis, Schiedam, Rotterdam, ten oosten van Hoek van Holland, bij Monster en Scheveningen). Voor Naaldwijk is met name het gemaal "Westland" van belang, gelegen aan de Nieuwe Waterweg tussen Hoek van Holland en Maassluis.

Oorspronkelijk loosden alle polders van Naaldwijk op geheel natuurlijke wijze, dat wil zeggen zonder kunstmatige opmaling. Vanwege de gunstige hoogteligging van het land ten opzichte van het buitenwater volstond het om op gezette tijden de sluizen te openen en het overtollige binnenwater te laten wegvloeien. Vanaf de vijftiende eeuw kon gebruik worden gemaakt van windbemaling. Dit maakte een betere beheersing van het binnenwater mogelijk. Op gezette tijden diende men de capaciteit van waterlopen en sluizen te vergroten. Zo werden in de tweede helft van de zeventiende eeuw de Poelwatering en de vaart van Naaldwijk naar Honselersdijk verbreed en vond in 1674-'75 de aanleg plaats van de Oranjesluis in de Maasdijk ten zuiden van het dorp Naaldwijk. Deze sluis kwam tot stand op initiatief van stadhouder Willem III. Hoofdzaak voor hem was de verbetering van de waterverversing van de tuinen rondom zijn slot te Honselersdijk. De Oranjesluis diende zodoende vooral als inlaatpunt van Maaswater. Na aanleg van de Nieuwe Waterweg (1866-'72) nam die inlaatfunctie sterk in betekenis af door het verder opdringen van zout water.

Anno 1850 waterden vier polders binnen Naaldwijk af met behulp van molenbemaling, te weten de Boschpolder, de Vlietpolder, de Oude Broekpolder en de Nieuwe Broekpolder. De vijfde polder, de (Binnen-)Oranjepolder in het zuiden van de gemeente, loosde nog steeds langs natuurlijke weg door een sluis. Het niet ingepolderde land lag zoals vermeld gemeen met de Delflandse boezem. De waterlozing van deze boezem werd in 1863-'64 verbetert met de bouw van een stoomgemaal aan de Maasdijk tussen Schiedam en Vlaardingen. De aanleg van de Nieuwe Waterweg (geopend in 1872) zorgde voor een lagere stand van het buitenwater en derhalve voor betere lozingsmogelijkheden. In 1889 kwam een tweede stoomgemaal gereed bij Scheveningen. Na de eeuwwisseling kwam een derde exemplaar tot stand bij Maassluis. In de loop van de twintigste eeuw zou men overstappen van stoom- op dieselbemaling, en vervolgens op elektrische bemaling.
Het in 1896 voltooide Zwethkanaal, gegraven tussen de Oranjesluis en de watergang Strijp onder Honselersdijk, diende eveneens ter verbetering van de afwatering van Delfland. De Oranjesluis werd toen uitsluitend uitwateringssluis.

De afwatering van de ingepolderde gronden van Naaldwijk werd in de periode 1850-1945 eveneens verbeterd. De Oude en de Nieuwe Broekpolder kregen in 1881 een gemeenschappelijk stoomgemaal. In 1903 werd in de Boschpolder een electrisch hulpgemaal opgericht. De exploitatielasten hiervan bleken echter te hoog zodat men het jaar daarop dit gemaal al weer buiten gebruik stelde en terugkeerde naar louter windbemaling. De windmolen van de Vlietpolder werd vóór 1940 wel blijvend vervangen door een moderne installatie, in dit geval een dieselmotorgemaal. De Oranjepolder behield zijn natuurlijke afwatering.

Na 1945 werd de bemaling van de Bosch- en de Vlietpolder geëlectrificeerd. Het stoomgemaal van de Oude en Nieuwe Broekpolder (vanaf 1881 één bemalingseenheid) maakte plaats door een dieselgemaal. De Oranjepolder is nog steeds de enige die zonder kunsmatige opmaling zijn water kwijt kan op de Delflandse Boezem. Verspreid door de genoemde polders werden verder kleine weidemolentjes opgericht voor onderbemaling. Het met de Delflandse boezem gemeen liggende grondgebied van Naaldwijk wordt nog steeds direct afgemalen door de zes bovengenoemde gemalen (deels door dieselmotoren, deels electrisch aangedreven).

3. GRONDGEBRUIK

3.1. Ontginning en agrarisch grondgebruik tot 1850

Reeds vóór de eerste bedijkingen in dit deel van het Westland (elfde/twaalfde eeuw) was er vermoedelijk sprake van agrarisch grondgebruik. Op de, boven gemiddeld hoogwater gelegen, haakwallen en plaatgronden (par. 2.1.) kon al een vorm van gemengd bedrijf worden uitgeoefend met veeteelt (schapen) en akkerbouw. Tuinbouw speelde vooralsnog geen rol van betekenis. Door bedijking werd een intensiever grondgebruik mogelijk. De bedijkte gronden werden verkaveld in weinig regelmatige blokken en rechthoeken van ongelijke groote.
Toen halverwege de dertiende eeuw de (noordelijke) Maasdijk een feit was, was het grootste deel van Naaldwijk beschermd tegen zee- en rivierinvloeden. Ten zuiden van de Maasdijk werd pas in de eerste helft van de 17e eeuw de Oranjepolder aangedijkt. Deze polder kreeg een duidelijk rationeler verkaveling dan de eerdere bedijkingen, bestaande uit regelmatige, smalle rechthoeken (**figuur 6a**).

Zoals gezegd beperkte het agrarisch bedrijf zich aanvankelijk tot akkerbouw en veeteelt. Er werden met name granen (tarwe), koolzaad en vlas verbouwd. De mest van het vee werd gebruikt voor het op peil houden van de vruchtbaarheid van de akkers. Met de opkomst van steden in de omgeving (Rotterdam, Vlaardingen, Schiedam) gingen de Westlandse dorpen inspelen op de toenemende vraag naar handelsgewassen zoals hennep en meekrap. Tijdens de Middeleeuwen was de tuinbouw in het Westland aanvankelik nog van weinig belang. De teelt van tuinbouwgewassen beperkte zich tot kloostertuinen en adellijke domeinen. Deze hebben mogelijk een voortrekkersrol gespeeld bij de introductie en teelt van nieuwe gewassen. Bekend is dat in de veertiende eeuw vanuit deze regio export plaatsvond van knoflook, kool en uien naar Engeland. Daterend uit het einde van de 15e eeuw is een beschrijving overgeleverd die wijst op tuinbouwactiviteiten. De inwoners van Naaldwijk hielden zich toen niet alleen bezig met "lantelinghe ende lantneringe, (maar) oock mede met freuyt te coopen ende weder te vercoopen." Niet ondenkbaar is dat (een deel van) het verhandelde fruit in de naaste omgeving is gekweekt.
Naaldwijk heeft verscheidene buitenplaatsen gekend (alle verdwenen). Hieronder bevond zich ook het Huis Honselaarsdijk, herbouwd na 1621 (par. 5.2.2). Tot dit landgoed behoorden onder meer een boomgaard, moestuin en oranjerie. Behalve inheemse produkten kweekte men hier ook citrusfruit en exotische vruchten (ananas, perziken, abrikozen). Ook deed men aan druiventeelt. De locale bevolking ging zich ook steeds meer bezig houden met het tuinbouwbedrijf. Rond de dorpskernen van Naaldwijk en Honselersdijk groeide het aantal moestuinen en boomgaarden. Akkerbouw en veeteelt bleven tot aan 1800 echter de belangrijkste vormen van agrarisch bedrijf. De gunstige omstandigheden voor de tuinbouw (bodem, microklimaat, regionale afzetmarkt) zouden pas later ten volle worden benut.

Halverwege de negentiende eeuw raakte de ontwikkeling van de tuinbouw in een stroomversnelling. De sector kreeg een sterke stimulans door een toenemende vraag naar goedkoop volksvoedsel vanuit Engeland, dit onder invloed van de industriële ontwikkeling aldaar. Het Westland legde zich vooral toe op de levering van (vroege) aardappelen, asperges en uien. Dit ging ten koste van de fruitteelt. Boomgaarden, singels en hagen werden voor een deel gekapt waardoor het gunstige microklimaat (beschutting tegen kou

en wind) werd aangetast. Dat had weer nadelige gevolgen voor de druiventeelt die in de eerste helft van de negentiende eeuw dan ook sterk terugliep.

3.2. Ontwikkelingen 1850-1945

In de tweede helft van de negentiende eeuw breidde de tuinbouw zich uit. Een belangrijk nieuw gegeven was de aanwending van glas voor het opkweken van planten en het vervroegen van teelten. Vanaf 1850 werden al op enige schaal schietramen gebruikt voor fruitteelt langs muren, later kwamen muurkassen in zwang met een groter glasoppervlak (zogenaamde lessenaar- en kopkas). Eind negentiende eeuw nam men ook kassen in gebruik met tweezijdig glas, al of niet met geknikte spanten (voor meer werkruimte) (zie **figuur 3**). Deze ontwikkeling gaf de druiventeelt een belangrijke stimulans.In de groenteteelt werd vooral gebruik gemaakt van platglas (ramen). Deze ramen waren eerst nog onderverdeeld in meerdere ruitjes, later werden ze uit één stuk gemaakt (éénruiters). Tot 1900 bleef het glasgebruik echter nog beperkt.

De landbouwcrisis van de jaren tachtig van de vorige eeuw bracht ook voor de tuinbouw grote problemen teweeg. Naast prijsdaling en afzetvermindering (Engelse markt ging verloren) kreeg men te maken met een kwaliteitsprobleem en een organisatievraagstuk. Het antwoord op deze problemen kwam in 1889 in de vorm van de oprichting van de "Vereniging Westland". Deze vereniging had tot doel de kwaliteit te bewaken en de afzet in betere banen te leiden middels veilingen. De opmars van de tuinbouw ging ten koste van de overige vormen van grondgebruik. Tot 1900 verminderde vooral het areaal akkerland in het zuidoosten en westen van de gemeente. De hoger gelegen zandgronden kwamen het eerst in aanmerking.
Waar het grondwaterpeil een te laag niveau had, verlaagde men het maaiveld door afgraving van de bovengrond. Het afgegraven zand werd benut voor ophoging van lager gelegen zand- en kleigronden Deze "opgevaren gronden" verkregen zodoende een voor de tuinbouw geschikte bodemstructuur. De mest voor de akkers werd veelal per schuit aangevoerd. Ook de afvoer van de geoogste produkten geschiedde over het water. Waar geen vaarsloten waren, gebruikte men paard en wagen of de hondekar.

Na 1900 werd het areaal tuinbouwgrond verder uitgebreid; nu ook ten koste van de lagere weidegronden nadat de bodem hier verbeterd was door het "opvaren" van zand en turfmolm. Net als elders in het Westland gingen ook de telers in 'Naaldwijk steeds vaker glas toepassen. Het glasareaal zou toenemen van circa 2 hectare rond 1900 naar 125 hectare anno 1933. Druiventeelt nam hier maar liefst 75 hectare van in beslag. Tijdens de crisis van de jaren dertig voorkwam een bouwstop verdere toename van het aantal tuinbouwkassen. Nieuwe teelten (komkommer, tomaat) en produktiewijzen leidden tot de bouw van een ander soort kassen **(fig. 3)**. Brede, manshoge warenhuizen met een frame van hout, ijzer of beton gingen het platglas en de muurkassen vervangen. Kasverwarming deed zijn intrede (met behulp van kolen- en oliegestookte kachels). Tussen de warenhuizen verrezen schoorstenen. Andere soorten van beschutting zoals muren, schuttingen en singels werden overbodig en opgeruimd. Ook verdwenen de nog resterende houtopstanden van de voormalige buitenplaatsen.

3.3. Ontwikkelingen na 1945

Na de Tweede Wereldoorlog raakte de kassenbouw in een stroomversnelling. Het areaal met glasopstanden nam toe van 125 hectare anno 1940 naar bijna 500 hectare in 1970. Sindsdien is het "glasoppervlak" nog verder uitgebreid. Oude kastypen werden vervangen door nieuwe. De moderne warenhuizen kregen een ijzeren onderbouw en aluminimumframe. Hout en beton verdwenen als constructiemateriaal. Kasverwarming (nu op aardgas) werd algemeen, later ook computermatige klimaatbeheersing. Men specialiseerde zich in enkele gewassen, met nadruk op sla en tomaten. De druiventeelt zou praktisch geheel verdwijnen, evenals de bollenteelt. Nieuw was de teelt van bloemen en planten.
In 1970 fuseerden de veilingverenigingen van 's-Gravenzande, Monster, Naaldwijk, Woutersweg en Zwartendijk. Dat resulteerde in de bouw van nieuwe veilingruimte te 's-Gravenzande, aansluitend bij het bestaande complex (gereed in 1972). Het huidige veilingcomplex meet maar liefst 16 ha, waarvan 7,5 bebouwd. Het transport per schuit maakte plaats voor vervoer per as. In verband daarmee heeft het wegennet na 1945 een opmerkelijke uitbreiding ondergaan. Dit betrof hoofdzakelijk de aanleg van een groot aantal insteekwegen ter ontsluiting van de agrarische bedrijven (vergelijk **figuur 6c** en **d**).
Ondanks de ingrijpende veranderingen in bodemgebruik is de oude verkavelingsstructuur tot op heden in grote lijnen gehandhaafd. In enkele polders is de kleinschalige percelering van blokken en stroken door schaalvergroting gewijzigd in grotere, meer rationele rechthoeken.

3.4. Visuele karakteristiek (landelijk gebied)

Men kan zich terecht afvragen of het buitengebied van Naaldwijk nog wel aangemerkt kan worden als landelijk gebied. Bijna overal wordt het beeld bepaald door tuinbouwkassen. Deze "glazen stad" met zijn schoorstenen maakt veeleer de indruk van een agrarisch industrielandschap. De bebouwing van Naaldwijk is volledig opgesloten door het kassengebied. Belangrijke beelddragers zijn verder de doorgaande wegen (meestal zonder beplanting) en enkele waterlopen. Vanaf de dijken kan men het kassenlandschap overzien.

4. INFRASTRUCTUUR

4.1. Landwegen

Tot halverwege de eerste helft van de negentiende eeuw was het wegennet binnen de gemeente nog praktisch geheel onverhard, evenals elders in het Westland. Het wegdek bestond uit zand en/of klei. De meeste verbindingen waren van (inter)lokale betekenis. Ze volgden het patroon van polderdijken (par. 4.3.). De begaanbaarheid was matig, in tijden van regen en dooi zelfs slecht. Voor transport van enige omvang was men aangewezen op het stelsel van vaarsloten (par.4.2.).

In 1837 leidde een gezamenlijk initiatief van de gemeenten Naaldwijk, Wateringen, Monster en 's-Gravenzande tot steun van de provinciale en rijksoverheid voor wegverbetering. Enkele jaren later was een aantal zandwegen omgezet in schelpwegen. Spoedig volgde verharding met grind (vanaf 1852). Dit was beter bestand tegen zwaar verkeer. Binnen de gemeente 's-Gravenzande werd de verbinding Naaldwijk-'s-Gravenzande-Monster, een gedeelte van de Maasdijk en een tweetal polderwegen begrind. Rond de eeuwwisseling waren de meeste wegen verhard. De toename van het verkeer deed de vraag ontstaan naar nieuwe verhardingsmaterialen. Al vrij snel ging men over tot de toepassing van basalt. De provinciale weg Rijswijk-'s-Gravenzande-Monster, van belang voor het transport van tuinbouwprodukten, werd rond 1930 voorzien van een bitumenverharding (asfalt). Hiermee verkreeg men een mooi glad wegdek waarover groente en fruit veilig konden worden vervoerd. De bruggen in deze weg werden vernieuwd door Provinciale Waterstaat. De uitvoering hiervan geschiedde volgens een bepaald standaardtype.
In de tuinbouw ging het vervoer per as een steeds grotere rol spelen, met name het transport vanaf de veiling. Tot aan de Tweede Wereldoorlog werd echter het merendeel van de geoogste produkten nog per schuit naar de veiling gebracht.

Tussen 1920 en 1940 werd een begin gemaakt met een betere ontsluiting van de tuinbouwpercelen door aanleg van insteekwegen. Na 1945 zou het aantal insteekwegen in het buitengebied drastisch toenemen, een gevolg van de overschakeling van water- op wegtransport. Ook het tuinbouwgebied werd beter bereikbaar gemaakt door enkele nieuwe verbindingswegen (vgl. **fig.6c** en **d**).

4.2. Wateren

Langs de Nieuwe weg tussen Naaldwijk en Poeldijk loopt een vaart, die vroeger één van de belangrijkste vaarwegen was voor de aanvoer van tuinbouwprodukten naar de Poeldijkse veiling. Aan deze periode herinnert nog een aantal gebogen ijzeren voetbruggen, waar een geladen 'Westlander' precies onderdoor kon.
Behalve een fijnmazig patroon van sloten (waterhuishouding, perceelsscheiding) ligt binnen de gemeente ook een stelsel van vaarten of wateringen. De meeste van deze vaarten hebben een enigszins bochtige loop en doen derhalve vrij natuurlijk aan (Vlotwatering, Monsterse Vaart, Poelwatering, Nieuwe Water). Het zijn vergraven restanten van kreken of (rivier-) geulen. In de zeventiende eeuw bracht het hoogheemraadschap Delfland, op aandringen van stadhouder Willem III, enkele verbeteringen aan in het afwateringsstelsel. Bestaande

waterlopen werden verbreed en tussen het Nieuwe Water en Naaldwijk werd de Naaldwijkse Vaart gegraven. In 1896 kwam het Zwethkanaal in gebruik (par. 2.2.).

De verschillende vaarten vervulden tot ver in deze eeuw een belangrijke functie bij de af- en aanvoer van tuinbouwprodukten. Door groei van de tuinbouwsector nam ook het waterverkeer toe. Tezamen met het toenemend gebruik van motoraandrijving leidde dit tot steeds sterkere aantasting van de oevers. Er werden nog wel plannen opgesteld ter verbetering van het vaartenstelsel maar die bleken al spoedig achterhaald door de ontwikkelingen op het gebied van weg- en railtransport. Na de Tweede Wereldoorlog zou het goederenvervoer per as (vrachtauto) het transport over water overvleugelen.

4.3. Tramwegen

De gemeente Naaldwijk werd in 1883 aangesloten op het tramlijnennet van de Westlandsche Stoomtramweg-Maatschappij (WSM), toen de lijn 's-Gravenhage-Loosduinen naar Naaldwijk werd doorgetrokken. De lijn werd aan het begin van de 20e eeuw verlengd langs de gemeenten De Lier, Maasland tot het stations-emplacement te Maassluis en zulks in verbinding met een lijn vanaf De Lier langs Schipluiden en Den Hoorn naar Delft. Deze nieuwe lijn werd 15 juli 1912 voor het verkeer opengesteld en daardoor werd het net van de Westlandsche Stoomtramweg-Maatschappij, en dus ook de gemeente Naaldwijk, onmiddellijk aan dat van de grote Spoorwegmaatschappijen aangesloten. De tram bewees niet alleen goede diensten in het vervoer van personen maar zeker ook in het geval van goederen. Zo konden de tuinbouwprodukten vanaf de meeste veilingen zonder over te laden per spoor naar het buitenland worden getransporteerd (vanuit Hoek van Holland, Maassluis en Delft). Tijdens de jaren twintig van deze eeuw kreeg de WSM te maken met concurrentie van het wegvervoer. De maatschappij ging ook zelf busdiensten exploiteren.
De tram bleek op den duur niet opgewassen tegen bus en vrachtwagen. In 1932 werd het personenvervoer stopgezet. Het goederenvervoer hield het vol tot na de Tweede Wereldoorlog.
Aan de Westlandse stoomtram herinnert het vroegere station aan de Verspijcklaan in Naaldwijk.

4.4. Militaire infrastructuur

In vergelijking met 's-Gravenzande en Hoek van Holland telt Naaldwijk slechts weinig tastbare overblijfsels van de Tweede Wereldoorlog. Aan de Pettendijk zijn twee bunkers te vinden.

4.5. Nutsvoorzieningen

De eerste straatverlichting te Naaldwijk was zeer eenvoudig. Slechts op enkele punten werd van de ene zijde van de straat naar de andere zijde een koord gespannen. Aan dit koord bengelde een lantaarn waarin bij donkere maan een olielampje brandde. Deze zeer primitieve toestand bleef bestaan tot 1863 in welk jaar de verlichting door middel van petroleumlampen begon. Vanaf december 1897 beschikte de gemeente over elektrische verlichting. Deze werd geleverd door The General Ozone and Electrical Supply Company Limited, Arthur Stokes, dir. In 1907 werd in samenwerking met andere Westlandse

gemeenten een Elektrische Centrale gebouwd aan de Dijkweg. Het aantal aansluitingen nam voortdurend toe en de straatverlichting werd gaandeweg uitgebreid tot de meest afgelegen hoeken van de gemeente. In 1922 werd de Elektrische Centrale opgeheven. Naaldwijk werd aangesloten op het Gemeentelijk Elektriciteitsbedrijf te Delft.
Aan de Grote Woerdlaan stond een gasfabriek, waarvan een gedeelte nog bestaat. Aan de Verburchlaan staat een in 1930 gebouwde watertoren.
De voorziening van leidingwater werd geregeld met de oprichting van de Westlandsche Drinkwater Maatschappij in 1922. Dit intercommunaal bedrijf, waarbij zowel Naaldwijk, 's-Gravenzande, Monster, als Wateringen was aangesloten, liet een waterwininstallatie bouwen in de duinen ten noorden van Monster. Tegenwoordig verzorgt de Westlandsche Drinkwater Maatschappij ook de waterdistributie voor de gemeenten Maasland, Schipluidenen De Lier.

5. NEDERZETTINGEN

5.1. Algemeen

De gemeente Naaldwijk bestaat naast de gelijknamige kern uit de kernen Honselersdijk en Maasdijk, het gehucht Mariëndijk en verspreide bebouwing. Naaldwijk ligt centraal gesitueerd in het tuinbouwgebied. Honselersdijk ligt ten noordoosten van Naaldwijk aan de Dijkweg. Aan dezelfde weg ligt iets noordoostelijker Mariëndijk. Het dorp Maasdijk ligt aan de gelijknamige dijk in het zuiden van de gemeente. De kernen verschillen duidelijk in ouderdom, vorm en omvang. Naaldwijk is een zeer oude nederzetting met een kerkring (de Kerkstraat) en ligt op één van de kreekruggen die het Westland doorsnijden (zie 2.1). Honselersdijk is van oorsprong een dijkdorp met de lijn Dijkstraat-Endeldijk als hoofdas. Het gehucht Mariëndijk is een verdichting van lintbebouwing langs de gelijknamige dijk (in het verlengde van de Endeldijk). Maasdijk is een vrij jonge nederzetting (daterend uit de jaren '20 van deze eeuw), die buitendijks aan de dijk langs de Maas (Nieuwe Waterweg) is gesitueerd. Langs bijna alle doorgaande wegen in het buitengebied is verder dichte "verspreide" bebouwing te vinden.

Naaldwijk vormde in vroeger eeuwen met Honselersdijk en het Hoenderland of Honderdland, later uitgebreid met de Oranjepolder een hoge heerlijkheid, die in het bezit van de Heren van Naaldwijk (waarschijnlijk sinds de 12e eeuw) was. In 1612 ging de bezitting door verkoop over naar prins Frederik Hendrik. Zij is sindsdien, met een onderbreking in de 18e eeuw, aan het vorstenhuis gebleven. In de 17e en de 18e eeuw telde men verschillende inmiddels lang verkavelde buitenplaatsen (Cruysbrouck, Patijnenburg, Grote Woerd en Kleine Woerd).

Vanaf 1800 zijn regelmatig volkstellingen gehouden waardoor men voor de negentiende en twintigste eeuw een vrij nauwkeurig beeld kan krijgen van de bevolkingsontwikkeling. Tabel 1 geeft een overzicht met een interval van gemiddeld tien jaar.

Tabel 1: Bevolkingsontwikkeling gemeente Naaldwijk

jaar	aantal inwoners
1828	3106
1837	3429
1840	3365
1847	3647
1860	3731
1870	4263
1880	4814
1890	4971
1910	6403
1920	8368
1930	11757
1940	13411
1950	17031
1960	18984
1970	22306
1980	25298
1990	

Tot aan het begin van de 20e eeuw was er sprake van een geleidelijke bevolkingsgroei binnen de gemeente. Aan de snellere groei in de eerste helft van deze eeuw werd in belangrijke mate door ontwikkelingen in de tuinbouwsector bijgedragen. De toeleg op hoogwaardige tuinbouwprodukten sinds de landbouwcrisis van 1878 vereiste een veel grotere arbeidsbezetting en bewoog de tuinders tot het stichten van grote gezinnen, langs welke weg zij zich van goedkope arbeidskrachten konden voorzien. Bovendien werd door de toename van de stuwende tuindersgroep de omvang van de verzorgende bevolkingslaag vergroot. De sterke naoorlogse bevolkingsgroei is vooral het gevolg van belangrijke dorpsuitbreidingen.

5.2. Kernen

5.2.1. Naaldwijk

De kern Naaldwijk is ontstaan op de hogere zandige geestgrond. Het dorp wordt voor het eerst genoemd in 1193, maar men kan aannemen dat Naaldwijk ouder is. In 1156 wordt reeds een heer van Naaldwijk vermeld. Daarnaast wijzen archeologische vondsten er op dat deze streek al zeer vroeg bewoond is geweest. Op een lichte vereffening in de bodem, stond al in de 12e eeuw een houten kerkje. De tegenwoordige toren dateert uit het eerste kwart van de 13e eeuw. Vervolgens is het dwarsschip in het midden van de 14e eeuw opgetrokken. Het schip en het koor werden in de eerste helft van de 15e eeuw gebouwd. In 1472 werd het geheel door brand verwoest en kort daarna groter weer opgebouwd.

In 1494 telde Naaldwijk 160 haardsteden. Twintig jaar later waren dit er al 200. In 1632 stonden er in het ambacht Naaldwijk 135 huizen en een eeuw later 265 en een korenmolen. De kerk stond middenin het dorp op een ommuurd en met bomen beplant kerkhof. Bij de wederopbouw was het gebouw aanzienlijk vergroot. Rond de kerk stond de ringvormige bebouwing. Achter de kerk, aan het eind van het laantje, stond een oude kapel met een torentje. Deze kapel maakte deel uit van het Heilige Geesthofje. Dit hofje aan de zuidoostzijde van de kerkring werd in 1496 gesticht door Hendrik van Naaldwijk en omstreeks 1625 uitgebreid door prins Frederik Hendrik. Het raadhuis op het marktplein werd in 1632 gebouwd en in 1688 gewijzigd. Belangrijk bestaansmiddel was de landbouw. Daarnaast had men op het dorpsplein een marktplaats voor zeevis (de visbanken waren tot in de 17e eeuw aanwezig), voorts een paarden- en koeienmarkt. Midden op het plein stond een pomp uit 1629, die sindsdien verscheidene malen is vernieuwd. Langs de Herenstraat lagen een drietal herbergen: Torenburg, de Zwaan en de Vergulde Valk. Tussen de Zwaan en het schoolmeestershuis (waar later het politiebureau stond) lag de oprijlaan van de buitenplaats Patijnenburg. Van deze herbergen is alleen Torenburg bewaard gebleven. Op het Wilhelminaplein staat nog steeds het vroegere ambachtshuis, daterend uit de 2e helft van de 16e eeuw. In de loop van de 16e eeuw kwam vrij veel grond in handen van stedelingen die er een buitenplaats stichtten, zoals Patijnenburg en Cruysbroeck. De lustplaats Patijnenburg lag, tegenover de hervormde kerk, naar de zijde van 's-Gravenzande. Voor het eerst in 1638 genoemd. Van tijd tot tijd werd de lustplaats vergroot en verfraaid. In 1799 is deze buitenplaats in afzonderlijke percelen verkocht. Hierdoor hield het op te bestaan. De bossen werden in dat jaar uitgeroeid, de grond tot bouw- en tuinland geschikt gemaakt. Van deze lustplaats is tegenwoordig geen spoor meer aanwezig. Het oudste schoolgebouw in Naaldwijk dat met zekerheid aan te wijzen is, stond achter de huizen, die nu de Herenstraat (toen Langestraat) tegenover het marktplein vormen. De

toegang tot het schooltje werd gevormd door een smalle gang tussen de huizen. Dit schoolhuis heeft als zodanig dienst gedaan tot 1754. In dat jaar werd de toenmalige schoolmeester eigenaar van een huis aan de Herenstraat. Een deel van deze woning werd als leerlokaal gebruikt. De school is daar gebleven tot 1825. In 1790 werd in het noordeinde van de kom van het dorp de Rooms-Katholieke kerk gebouwd.

Omstreeks 1850 telde de gemeente Naaldwijk zo'n 3700 inwoners. Het hoofdbestaansmiddel, vooral voor hen die in de kom van het dorp woonden, was de tuinderij. Een andere tak van bestaan, hoewel van minder belang was de landbouw. Deze werd meer in de omtrek van het dorp bedreven en bestond voornamelijk uit het kweken van tarwe, rogge, gerst, haver, vlas, raapzaad, aardappelen, erwten, enz. Koeien werden vooral gehouden voor de produktie van boter. Daarnaast verschafte de vlasserij aan verscheidene personen werk. De werkplaatsen, waarin het vlas voor de spinne- en weverijen werd bereid, waren echter al in aantal aan het afnemen. In 1828 waren er binnen de gemeente 120 tuinders een 50-tal landbouwers. Van de handel bestonden 40 gezinnen en er waren 17 schippers.
In de kom van het dorp stonden in 1846 222 huizen, bewoond door zo'n 1560 inwoners. Het oude dorpsgedeelte was dus dichtbebouwd. Rond het Marktveld stonden niet minder dan 70 huizen en rond de hervormde kerk 40 woningen. De erven waren volgebouwd. De bebouwing had zich geconcentreerd langs de Molenstraat, Herenstraat, rondom de kerk en langs de 's-Gravesandseweg. Aan de westzijde van de Molenstraat stonden nauwelijks huizen, de oostzijde daarentegen was vol bebouwd. In deze straat stond een leerlooierij, de enige industrie van toen. Ook het Noordeinde (nu Julianastraat) was aan een zijde, vrij dicht, bebouwd. De kern van het dorp werd gevormd door de hoek Molenstraat-Langenstraat (nu Herenstraat). Op de Zuidweg of Zuideinde en de 's-Gravensandeweg stonden toen slechts enkele huizen met bijbehorende bedrijfsgebouwen. Bij de korenmolen en de R.K.kerk aan de overkant hield de bebouwing praktisch op. De Koningsstraat werd door de bevolking 'Katersend' genoemd. In 1828 stonden aan de noordzijde bijna geen huizen. Vanaf het raadhuis tot aan de Kerklaan stonden vijf huizen. En vanaf de Kerklaan, die ook maar aan één zijde bebouwd was, tot aan de Potterslaan stond maar één woning.
Dicht bij het marktveld lag de haven, algemeen 'de Vaart' genoemd. Deze haven met omgeving was een knus afgesloten geheel. Aan de zijde van het Marktveld was hij te bereiken door een toegang van 4 à 5 meter breed. Aan de noordzijde was het havengebied afgesloten door een tweetal kroegen. Verder bestond de afsluiting aan de noordzijde in enkele gemeentegebouwen voor de berging van huisas, die men voorheen na zifting wel voor weidebemesting aanwendde. Er was ook een bescheiden gemeentemagazijn voor gereedschappen en materiaal en eidndelijk was er een eenvoudige gemeentewaag. In later jaren is op die gebouwen een verdieping gezet, die in gevla van besmettelijke ziekten als ziekenzaal dienst deed voor het afzonderen van patiënten. Was hij daarvoor niet in gebruik, dan was hij voor andere doeleinden gebezigd. De Tuinbouwwinterschool is er bv. enkele jaren in gehouden.
In 1825 werd ten noorden van de hervormde kerk, tussen kerk en pastorie de dorpsschool gebouwd. De school werd in 1840 aanmerkelijk vergroot. Toen ook dit vergrootte gebouw te klein werd, verscheen in 1872 een nieuw gebouw op de hoek Molenstraat - Noordeinde. Deze heeft tot in de jaren '50 dienst gedaan. De oude lagere school naast de kerk werd als bewaarschool ingericht, en 100 jaar na de bouw bij de restauratie van de kerk afgebroken. Op het dak van de hervormde kerk staat een torentje, welke zijn tegenwoordige gedaante in 1806 heeft verkregen. Voordien had men daar een veel grotere toren. Sinds 1829 heeft men de algemene begraafplaats niet meer in of bij deze kerk, maar aan de Dijkweg even

buiten de dorpskom. De begraafplaats werd omringd door een muur waartegen druiven-, perziken-, morellen- en abrikozenbomen geplant waren. De begraafplaats aan de Geestweg ten westen van Naaldwijk dateert van 1865 en is in 1867 en 1897 vergroot. Op korte afstand ligt aan de Opstalweg een oude Joodse begraafplaats uit 1794. Sedert 1829 heeft men de algemene begraafplaats niet meer in of bij de hervormde kerk maar even buiten het dorp. Deze, te klein geworden, is in 1866 door een tweede gevolg.
In 1874 is de omheining van de hervormde kerk, in plaats van een scheiding door boomgewas verwisseld voor een fraai ijzeren hek. Aan de pastorie werd omstreeks 1850 het zuidelijke gedeelte bijgebouwd. Het noordelijke gedeelte is al eeuwenoud.
De R.K. kerk bevindt zich in het Noordoosteinde van de dorpskom en is in 1871 gesticht. Het vorige te klein geworden kerkgebouw stamde uit 1790 en bevond zich bijna op dezelfde plaats. Achter de kerk had men sinds 1828 een kerkhof. In 1873 is op dit kerkhof ook een kapel gesticht. De toren van de R.K. kerk aan het Noordoosteinde is in 1828 gebouwd. Achter de kerk heeft men sinds 1828 het bijzondere kerkhof van de R.K. gemeente. In de nabijheid van de kerk, op het ruime erf van de pastorie is in 1875 een bijzondere R.K.school met daaraan verbonden een onderwijzerswoning opgericht. Deze school is in 1916 afgebroken en vervangen door een jongensschool.
In 1897 werd aan de Dijkweg een zusterschool geopend.
De kapel bij het Oude-Mannenhuis is in 1807 verkocht aan de in de gemeente wonende Israëliten, die het gebouw tot synagoge hebben ingericht. Over de sloot die de kapel van het hofje scheidde, liet de Israëlitische gemeente een brug bouwen. Door de joden werd in het begin van de 19e eeuw grond aangekocht tot het aanleggen van een kerkhof, dat ze in de laatste jaren van een muur hebben omgeven en voorzien van een baar- of dodenhuis.
In 1820 is de zogenaamde Duiventoren van het kasteel, de Lage Woert, afgebroken.
In de Koningstraat bouwde de Chr. Gereformeerde kerk in 1881/1882 een kerk met pastorie. De kerk diende ter vervanging van het oude kerkje aan de Zuidweg dat daar verscholen achter een bedrijfsruimte nog steeds staat. De kerk in de Koningstraat werd in 1893 gesloten in verband met de samensmelting met de Nederduits-Gereformeerde kerk die op de Dijkweg een kerkgebouw bezat (sinds oktober 1889). Het oude gebouw werd in 1895 verkocht.
De vereniging voor Christelijk Nationaal schoolonderwijs opende in 1875 een school in het Evangelisatie-gebouw aan de Dijkweg. In 1876 werd achter het schoolmeestershuis (dat tussen het Evangelisatie-gebouw en het notariskantoor Bikker stond) een school gebouwd die tot 1904 heeft dienst gedaan. In dat jaar werd in de Frederik Hendrikstraat een nieuwe school geopend (nu garage) die in 1921 vervangen werd door de Rehobothschool aan de Rembrandtstraat.
Zowel de lagere- als de bewaar- en handwerkschool, vonden zulk een bijval, dat men al spoedig genoodzaakt was om op het bestaande gebouw een verdieping te bouwen, die in 1899 klaar was. Intussen werd ook de jongensschool te klein. Deze werd afgebroken en in 1916 verscheen een nieuw gebouw.
De openbare school uit 1872 is geplaatst in het Zuidwesteinde van de kom van het dorp.
Het postkantoor aan het marktplein werd in 1872 overgeplaatst naar de hoek Herenstraat en de Molenstraat. Tegenwoordig is hier een filiaal van de AMRO-bank gevestigd.
In 1904 werd het St.Martinusgesticht voor Rooms Katholieke bejaarden gebouwd. Dit gebouw is, met uitzondering van de kapel, in 1962 afgebroken en vervangen door een moderne inrichting.
In de dorpskom ligt een veiling, gesticht in 1890. Het tegenwoordige gebouw dateert van 1926.

In Naaldwijk werd op 3 november 1900 een veilinglokaal geopend. Dit lokaal werd al snel te klein, waarna in 1909 een nieuw gebouw verrees dat na enkele jaren alweer onvoldoende bleek en moest worden uitgebreid en verbeterd.
In 1896 werd een Rijks Middelbare Tuinbouwschool gesticht.
Belangrijk is ook het Proefstation van het Zuid-Hollands Glasdistrict aan de Zuidweg. Het werd opgericht in 1900 met als doel het bevorderen van de praktische opleiding van de leerlingen van de Rijkstuinbouwschool te Naaldwijk en het voor uit brengen van de vruchten- en groententeelten.
Omstreeks 1888 was er nog een kleine touwslagerij die aan het begin van de Geestweg werd uitgeoefend.

Vanaf 1900 nam het aantal inwoners binnen de gemeente flink toe, grotendeels onder invloed van de ontwikkelingen in de tuinbouw. Er vond een verdere verdichting en uitbreiding van de bebouwing plaats. Zo kwam onder andere ten noordwesten van de dorpskern planmatige bebouwing tot stand. Aan de zuidzijde van de Meester Jan Tuiningstraat (een oude oostelijke uitvalsweg) werd in de jaren '30 woningbouw gerealiseerd in de wijk Kruisbroek. Hierin zijn twee complexen te herkennen; beiden grenzend aan de Druivenstraat en daterend uit het midden van de jaren '30. Aan de voet van de watertoren kwam in de jaren '20 een woningbouwcomplex rond de Van Linschotenlaan tot stand. Dit complex is echter gesloopt in november 1991. Langs de verschillende uitvalswegen nam de bebouwing toe. Als gevolg van de bevolkingsgroei was de gereformeerde kerk te klein geworden, waardoor in 1906 tot vergroting werd overgegaan. De hervormde kerk en de pastorie werden grondig gerestaureerd in de jaren 1933-35 door de architect H.van der Kloot Meyburg. Op 3 september 1931 werd aan de Molenstraat een nieuwe R.K.kerk met pastorie geopend. De oude kerk aan de Dijkweg werd in 1932 aan het autobedrijf van C.Droog verhuurd en drie jaar later afgebroken. De in de loop der eeuwen verschillende malen vernieuwde korenmolen in de Molenstraat werd in 1921 gesloopt. Door deming van het haventje ontstond in 1925 het Havenplein.
De kapel in het Heilige Geesthofje, die van 1807 tot 1920 dienst deed als synagoge, herbergt sinds 1935 een streekmuseum.

Na de Tweede Wereldoorlog ontstonden verschillende nieuwe woonwijken. Naaldwijk werd in de jaren '50 en '60 uitgebreid in oostelijke richting (tussen Pijletuinenweg en Kruisbroekweg) en op kleinere schaal in westelijke richting (tussen Geestweg en Grote Woerdlaan). Van recentere datum zijn de wijken Opstal en Galgeblok in het zuiden en Pijletuinen in het noorden. In het noordwesten werd het industrieterrein Hoge Woerd gerealiseerd.
Bij een restauratie van het Heilige Geesthofje in 1961 werd het aantal huisjes door samenvoeging teruggebracht van 18 tot 11. De omgeving van het dorp is geheel verdicht geraakt door opeengepakte kassenbebouwing.

5.2.2. Honselersdijk

Honselersdijk is ontstaan op de zuidelijke Ganteldijk. In de 9e eeuw vestigde zich in deze streek een nieuwe bevolking. In 895 wordt het kerkje al vermeld. In de 13e eeuw was er geen sprake meer van een parochiekerk in Honselersdijk, wel van een kapel, behorende onder de parochie van Naaldwijk. Al in de late middeleeuwen stond er een kapel. Later bouwden de Heren van Naaldwijk er een kasteel. Dit werd, na aankoop van de hoge

heerlijkheid in 1612 door Frederik Hendrik, aanzienlijk uitgebreid en verfraaid. De tuinen omvatten de gehele Bospolder. Een oprijlaan, de tegenwoordige Hertenlaan, gaf toegang tot de Middelbroekweg. Het slot was door een brede gracht omringd. Het kasteel werd in 1815 gesloopt. De tuinen werden ingericht voor tuinbouwgrond en de bossen werden gerooid. Thans resten van de Nederhof nog het poortgebouw met de beide gemutileerde vleugels.

Honselersdijk is van oorsprong een dijkdorp met de lijn Dijkstraat - Endeldijk als hoofdas. Van bijzondere betekenis voor de plaatselijke geschiedenis was het 17e eeuwse stadhouderlijke jachtslot, dat zich zuidwestelijk van de dorpskern bevond ter plaatse van het huidige industrieterrein bij de Dijkweg. De naam van het dorp is afgeleid van het oude kasteel Hunsel of Honsel. De dijk of weg welke daar langs loopt, maakte het tot Honselersdijk. In 1814 is het slot, in het openbaar, tot afbraak verkocht. Van het kasteel, de uitgestrekte bossen, lanen en tuinen is geen spoor meer te vinden. De aloude naam van Hof werd gegeven aan de overgebleven huizingen. De helft van de aan de weg staande vleugel van dit Hof is in 1830 tot een openbare school, met daaraan verbondene onderwijzerswoning, ingericht.
Tot 1875 heeft dit schooltje dienst gedaan. Bij de Valbrug aan de Dijkstraat werd een nieuwe school gebouwd en in augustus 1875 in gebruik genomen.
1931 nieuwe openbare school aan de Molenlaan
1909 Christelijke school
1923 R.K jongens- en meisjesschool aan de Endeldijk

De korenmolen aan de Hofstraat werd in 1854 gebouwd en in 1966 afgebroken.
Aan de overzijde van de oude Naaldwijkse weg zien wij een gebouw van het Groene Kruis; het hoofdgebouw was een buitenhuis dat omstreeks 1850 gebouwd werd. Ook hier was vroeger een bos; voor het huis lag een tuin met vijver.
In 1917 werd het bezit verkocht.

Het buitengoed Endeldijk is (1848) in het oosteinde van Hondsholredijk gelegen. Op deze plaats heeft een kapel en een gebouw van het kapittel van de Heren van Naaldwijk gestaan. In 1844 telde de heerlijkheid Honselersdijk 126 huizen. Het aantal inwoners bedroeg ruim 1000. Belangrijke bestaansmiddelen waren landbouw, veeteelt en het kweken van tuinvruchten. Er was één school. De buurt Honselersdijk telde 75 huizen en ongeveer 600 inwoners. Ook hier heeft een kapel gestaan.

In 1907 werd de parochie van O.L.Vrouw van Goeden Raad opgericht.
In de kern van het dorp is de oudste bebouwing te vinden langs de Dijkstraat en de Hofstraat. Diverse woningen uit de periode 1915-1925 zijn mede bepalend boor het beeld van de Dijkstraat en Hofstraat.
Direct ten noordoosten van de kern Honselersdijk kwam in het midden van de jaren '20 een uitbreidingsplan tot stand, waarin drie complexen zijn te onderscheiden. Het eerste (en oudste) complex omvat de Burgemeester van Doornstraat en de aangrenzende woningen aan de Endeldijk. Een iets grootschaliger aangrenzend complex bestaat uit woningen aan de Van der Goesstraat, de Pijnacker Hordijklaan en het van Beekum Maurisseplein. Het meest oostelijk gelegen complex van deze drie beslaat beide zijden van de Noorduynstraat

en de aangrenzende rijen woningen aan de Pijnacker Hordijklaan. Het werd rond 1930 gebouwd.

De huidige R.K.kerk van Honselersdijk (Dijkstraat 23) werd in 1927 gebouwd naar een ontwerp van de Haagse architect Nic.Molenaar jr., wiens vader in 1907 de pastorie had ontworpen. De uit 1923 daterende gereformeerde kerk aan de Dijkstraat is in de jaren '50 verbouwd.
Op een terrein aan de Amalia van Solmsstraat staat een vervallen gedeelte met schoorsteen van de omstreeks 1927 gebouwde kistenfabriek. Van 1905 tot 1927 stond op deze plaats een veilinggebouw.
Honselersdijk was in de jaren '30 al uitgebreid aan de oostzijde van de Endeldijk. In de jaren '50 en '60 werd deze ontwiikkeling op bescheiden schaal in oostelijke en zuidoostelijke richting voortgezet. In de jaren '80 ontstond aan de zuidzijde van het dorp de wijk Tuinen Zuid. Aan de westzijde van Honselersdijk ligggen enkele (naoorlogse) bedrijfsterreinen, o.a. op het terrein van het vroegere jachtslot.

Te Honselersdijk werd in 1896 het eerste veilinglokaal geopend. In 1905 was de toevoer te Honselersdijk zo groot dat de produkten niet te bergen waren en een nieuw gebouw moest worden ingericht, dat men genoodzaakt is geweest nog uit te breiden. Het tegenwoordige veilingcomplex dateert van 1927.
Het kerkgebouw van de hervormde gemeente aan de Amalia van Solmsstraat is in 1968 verdwenen. Aan de Dijkstraat verrees een nieuw kerkgebouw.
In 1976 is de Nederhof gerestaureerd en dient tegenwoordig als gezinsvervangend tehuis.

5.2.3. Maasdijk

Ten zuiden van Naaldwijk ligt nog een aanzienlijke strook grond, welke zich slechts op een klein punt aan Naaldwijk hecht, en door de Maasdijk in twee delen wordt verdeeld: het Honderdland en de Oranje-Polder. Beide hadden voormaals het recht van Hoge Heerlijkheid, en behoorden aan de bezitters van Naaldwijk en Hondsholredijk. In 1632 hadden deze beide heerlijkheden tezamen slechts 12 huizen, in 1732 echter het dubbele; terwijl men er thans (1842) ruim 40 telt. De kinderen van de Maasdijk waren jarenlang aangewezen op de school te Naaldwijk. In 1861 werd te Maasdijk een school geopend, die later moest worden vergroot en verbeterd.

Het oudste gedeelte van Maasdijk wordt gevormd door het oude Honderdland, gelegen tussen de oude en nieuwe Maasdijk. In 1644 werd de Oranjepolder ingedijkt. Tot 1 januari 1914 lag het dorp aan de Nieuwe Waterweg. Men had op het buitendijkse gebied een ertsoverslaghaven, Poortershaven, met een quarantainegebouw. Voorts was er een halte aan de spoorweg Rotterdam-Hoek van Holland. Dit gebied is overgegaan aan de gemeente Rotterdam.

Maasdijk is een vrij jonge nederzetting (daterend uit de jaren '20 van deze eeuw), die buitendijks aan de dijk van de Maas (Nieuwe Waterweg) is gesitueerd. In Maasdijk is een - eind jaren '20 gebouwd- complex te onderscheiden in de woningen van de Oranjestraat, Willem III straat en het Oranjeplein.
Het dorp heeft in de Tweede Wereldoorlog ernstig geleden. Dit heeft tengevolge gehad dat de kern van het dorp zich in zuidoostelijke richting heeft verplaatst.

Maasdijk werd in de jaren '50 en '60 uitgebreid in oostelijke richting en recentelijk ook in zuidelijke richting tussen Tuindersweg en Lange Kruisweg.

Maasdijk breidt zich aan beide zijden van de grote dijk steeds meer uit, maar in het bijzonder in zuidelijke richting. Het is nu een dorp van voornamelijk tuinders en van mensen die bij de tuinbouw betrokken zijn. In de middeleeuwen trof men hier een vissersgehucht aan.
De Maasdijk werd in de 13e eeuw aangelegd. Hier vestigden zich vissers. Op en om de dijk ontstond een gehucht. Het oudste deel van het huidige dorp wordt gevormd door het Honderdland, gelegen tussen de oude Maasdijk en de later aangelegde nieuwe dijk langs de Maas.
In 1494 was de visvangst op de achtergrond gekomen. De bewoners bezaten een 60-tal koeien en wijdden zich verder aan de landbouw. Twintig jaar later bleek het aantal haardsteden nog maar twaalf te zijn (in vroeger jaren waren er 19). Landbouw en veeteelt waren toen eveneens hun voornaamste bron van inkomsten. In de loop der eeuwen nam het dorpje in grootte en betekenis toe. De bevolking ging zich op de tuinbouw toeleggen. Na de aanleg van de Nieuwe Waterweg kwam hier meer levendigheid door de aanleg van een erts-overslaghaven (Poortershaven) in het buitendijkse gebied. Hier kwam ook een halte van de treinverbinding van Rotterdam naar Hoek van Holland. Dit gebied ging in 1914 aan de gemeente Rotterdam over. Maasdijk heeft in de bezettingstijd veel geleden door afbraak en vernieling. Het hervormde kerkgebouw bij de Oranjesluis en verschillende huizen zijn door de bezettende macht afgebroken. Het gevolg hiervan is geweest dat de kern van het dorp zich in zuidoostelijke richting langs de Maasdijk heeft verplaatst.
In 1861 werd aan de dijk een openbare school met onderwijzerswoning geopend. In 1899 werd een Christelijk-Nationale school gebouwd. Aanvankelijk beschikte men over een houten gebouwtje van de Vereniging tot Verbreiding van de Waarheid, maar reeds in 1900 werd een definitief gebouw in gebruik genomen, dat aan de noordzijde van de dijk gebouwd was. In 1925 werd het gebouw uitgebreid met drie nieuwe leslokalen. In 1971 kon aan de De Ruyterstraat aan de andere zijde van de dijk een nieuw schoolcomplex in gebruik worden genomen en de oude school verlaten. Maasdijk kreeg nog een protestantse school: de Hervormde Schoolvereniging, opgericht in 1924, liet in de omgeving van de Oranjesluis een schoolgebouw bouwen. Hier stond ook de toenmalige Hervormde kerk. Dit schoolgebouw heeft tot in de bezettingstijd dienst gedaan. Het liep in de oorlog zoveel schade op dat het onbruikbaar was geworden. Ter vervanging werd na de oorlog aan de Korte Kruisweg een semi-permanent gebouw in gebruik genomen, welke in 1949 met een permanent gedeelte werd uitgebreid. De Rooms-Katholieken stichtten in 1971 een basisschool.
In 1905 werd aan de noordzijde van de dijk een kerkgebouw van de Gereformeerde kerk gebouwd. In 1927 moest het kerkgebouw uitgebreid worden. In 1967 werd een nieuw kerkgebouw aan de overzijde van de dijk in gebruik genomen.
Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden de hervormde kerk en pastorie bij de Oranjesluis afgebroken. Na de oorlog werd aan de Willem de Zwijgerlaan een nieuw bedehuis gebouwd. De Vrijzinnig Hervormden van Maasdijk stichtten het gebouw 'Concordia', welke in november 1927 in gebruik werd genomen.
In 1963 werd op het Prinses Marianneplein een houten noodkerkje in gebruik genomen. Het gebouw was voorheen in gebruik geweest bij de Gereformeerde kerk van 's-Gravenhage-Loosduinen en vandaar naar Maasdijk overgeplaatst.

5.2.4. Mariëndijk

De buurtschap Mariëndijk is een verdichting van lintbebouwing langs de gelijknamige dijk (in het verlengde van de Endeldijk).
Ten noorden van Honselersdijk werd buiten de bebouwde kom omstreeks 1915 een woningbouwcomplex gerealiseerd, dat de eerste en tweede van Reenenstraat en een rij woningen aan de Mariëndijk omvat. Het oudste deel van dit (wel als 'Pannenbuurt' aangeduide) wijkje aan de Mariëndijk dateert uit 1911

5.2.5. Verspreide bebouwing

Verspreid in het gehele buitengebied komen vrijstaande woonhuizen uit de jaren '20 en '30 voor; dit geldt met name voor Opstalweg, Geestweg, Dijkweg, Middelbroekweg, Mariëndijk, Endeldijk en Nieuwe Tuinen en Nieuwe weg.

GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Algemeen/provinciaal:

- Aa, A.J. van der (1839-1851)
  Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, 13 delen + suppl. Gorinchem.

- Atlas van historische vestingwerken in Nederland (1970)
  Deel IV, de provincieën Zuidholland en Zeeland. Eerste aflevering: Zuidholland. Z.p..

- Beekman, A.A. (1948)
  De wateren van Nederland. Aardrijkskundig en geschiedkundig beschreven. 's-Gravenhage.

- Een beeld van het zuid-hollandse landschap (1981-1988)
  Een landschapsonderzoek in opdracht van de provincie Zuid-Holland. 6 delen. Z.p..

- Beschrijving van de provincie Zuid-Holland behorende bij de waterstaatskaart (1967). 's-Gravenhage.

- Bevolking der gemeenten van Nederland op 1 januari .... C.B.S.. 's-Gravenhage, 1950-heden.

- De bodem van Nederland (1965)
  Toelichting bij de Bodemkaart van Nederland, schaal 1:200.000. Samengesteld door de Stichting voor Bodemkartering. Wageningen.

- Buisman, J. (red.) (1978)
  Zuid-Holland vanuit de lucht. Baarn.

- Craandijk, J. (1888)
  Wandelingen door Nederland. Met platen naar de lithografiën van P.A. Schipperus en wandelkaartjes. Haarlem.

- Dijksterhuis, R. (1984)
  Spoorwegtracering en stedebouw in Nederland; Historische analyse van een wisselwerking. De eerste eeuw: 1840-1940. Proefschrift, TH Delft.

- Don, P. (red.) (1985)
  Kunstreisboek Zuid-Holland. 8e dr., Weesp.

- Drinkwatervoorziening in Nederland 1913-1938 (1938)
  Gedenkboek ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Centrale Commissie voor Drinkwatervoorziening en van het rijksbureau voor Drinkwatervoorziening. Den Haag.

- Fruin, R. (red.) (1866)
  Informatie up den staet faculteyt ende gelegenheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daernae te reguleren de nyeuwe schiltaele gedaan in den jaere MDXIV. Leiden.

- Fruin, R. (red.) (1976)
  Enqueste ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant gedaan in den jaere MCCCCXCIIII. Leiden.

- Gedenkboek Twee eeuwen Waterstaatswerken (z.j.). Z.p..

- Honderd jaar Provinciale Waterstaat in Zuid-Holland (1976)
  Enige opstellen over de geschiedenis. 's-Gravenhage.

- Kley, J. van der (red.) (1967)
  Vaarwegen in Nederland. Een beschrijving van de Nederlandse binnenvaartwegen. Assen/Amsterdam/Rotterdam/Brussel.

- Kroon, A.W. (1862)
  Tegenwoordige staat van Zuid-Holland. Beschrijving en afbeelding der steden, dorpen, heerlijkheden en verdere wetenswaardige plaatsen in die provincie. Amsterdam.

- Lijst van Nederlandse gemeenten sinds 1830, waarvan de grens is gewijzigd, waarvan de naam is veranderd, die zijn opgeheven, nieuw gevormd of ingepolderd (1968). Z.p..

- De molens van Zuid-Holland (1980). Den Haag.

- Mulder, G.J.A. (red.) (1949-1959)
  Handboek der geografie van Nederland. 6 delen. Zwolle.

- De ontwikkeling onzer electriciteitsvoorziening 1880-1938 (1948).
  Uitgegeven naar aanleiding van het 25-jarig bestaan der Vereeniging van directeuren van electriciteitsbedrijven in Nederland. 2 delen. Arnhem.

- Postma, C. (red.) (1963)
  Holland in vroeger tijd; 18e-eeuwse beschrijvingen van steden en dorpen in Noord- en Zuid-Holland. 5 delen. 's-Gravenhage.

- Register van beschermde monumenten (1989). Zeist.

- Statistisch overzicht der Waterleidingen in Nederland over de jaren 1946 en 1947 (1950). Leeuwarden.

- Steegh, A. (1985)

Monumenten Atlas van Nederland. 1100 Historische Nederzettingen in Kaart. 2e dr., Zutphen.

- Teixeira de Mattos, L.F. (1906-1961)
  De waterkeeringen, waterschappen en polders van Zuid-Holland. 16 delen. 's-Gravenhage.

- Tuinbouwatlas van Nederland [± 1941].
  Samengesteld door den Tuinbouw-voorlichtingsdienst van het Departement van Landbouw en Visscherij.

- Vermooten, M. en Smit, T. (1989)
  Spoortocht langs oude en nieuwe N.S.-stations: Noord- en Zuid-Holland en Flevoland. Hapert.

- Vervloet, J.A.J. en Steegh, A.W.A.Th. (1989)
  Bibliografie van de historische geografie. Wageningen.

- Verzameling van gegevens betreffende de electriciteitsvoorziening in de provincie Zuid-Holland (1915). 's-Gravenhage.

- Wallenburg, C. van (1966)
  De bodem van Zuid-Holland. Toelichting bij blad 6 van de Bodemkaart van Nederland, schaal 1:200.000. Wageningen.

- Witkamp, P.H. (1877)
  Aardrijkskundig woordenboek van Nederland. Tiel.

- Witkamp, P.H. en Sipman, M.A. (1895)
  Aardrijkskundig woordenboek van Nederland. Nieuwe uitgaaf. Arnhem/Nijmegen.

Regionaal/lokaal:

- Bergen, E. van (1924)
  Geschiedenis van Naaldwijk.
  Naaldwijk.

- Gemeentegids Naaldwijk (1986)

- Naaldwijk en Oranje 1612-1962 (1962)
  Uitgave ter gelegenheid van de herdenkingstentoonstelling
  Naaldwijk en Oranje in de Nederlands Hervormde Adrianuskerk.

- Ridder, J.G. de (1966)
  De kerkhistorie van het Westland; 400 jaren protestantisme in het Westland, 1556-1966. Zaltbommel.

- Ridder, J.G. de (1974)
  Uit de geschiedenis van het Westland, "de Glazen Stad".
  's-Gravenhage.

- Rondleiden van vreemdelingen (1957).
  Naaldwijk.

- Valstar, V.Ph. (1945)
  Geschiedenis van de fruit- en groentenveiling 'Naaldwijk'.
  's-Gravenhage.

- Valstar, V.Ph. (1957)
  Grepen uit Naaldwijks kerkelijk en gemeentelijk leven.
  Naaldwijk.

- Verbraeck, A.A. (1933)
  Het Westland. Wolters Uitgevers-Maatschappij NV. Groningen's/Den Haag/Batavia.

- 75 jaar onderzoek in Naaldwijk (1975)

- Wegwijzer voor de gemeente Naaldwijk (1986).

- Westland (z.j.), Glazen stad. Hieruit: 's-Gravenzande (pp. 5-8).

VOORNAAMSTE GEBRUIKTE KAARTEN

- Topografische en Militaire Kaart van het Koningrijk der Nederlanden, schaal 1 : 50.000
  * bladnr. 37 Rotterdam (verkenning 1849-1850, druk 1858).

- Gemeente-atlas van de provincie Zuid-Holland (1869). Door J. Kuyper, Leeuwarden. Herdruk 1971, Groningen.

- Chromo-topografische Kaart van Nederland, schaal 1 : 25.000
  * bladnr. 457 Noordlandsche Dijk (1876)
  * bladnr. 457 Noordlandsche Dijk (1905)
  * bladnr. 458 Monster (1876)
  * bladnr. 458 Monster (1913)
  * bladnr. 478 Hoek van Holland (1880)
  * bladnr. 478 Hoek van Holland (1912)
  * bladnr. 479 Naaldwijk (1880)
  * bladnr. 479 Naaldwijk (1912)

- Topografische Kaart van Nederland, schaal 1 : 25.000
  * bladnr. 37A Hoek van Holland (1938)
  * bladnr. 37A Hoek van Holland (1954)
  * bladnr. 37A Hoek van Holland (1990)
  * bladnr. 37B Naaldwijk (1939)
  * bladnr. 37B Naaldwijk (1955)
  * bladnr. 37B Naaldwijk (1990)

- Topografische Kaart van Nederland, schaal 1 : 50.000
  * bladnr. 37W Rotterdam (1920)
  * bladnr. 37W Rotterdam (1939)
  * bladnr. 37W Rotterdam (1987)

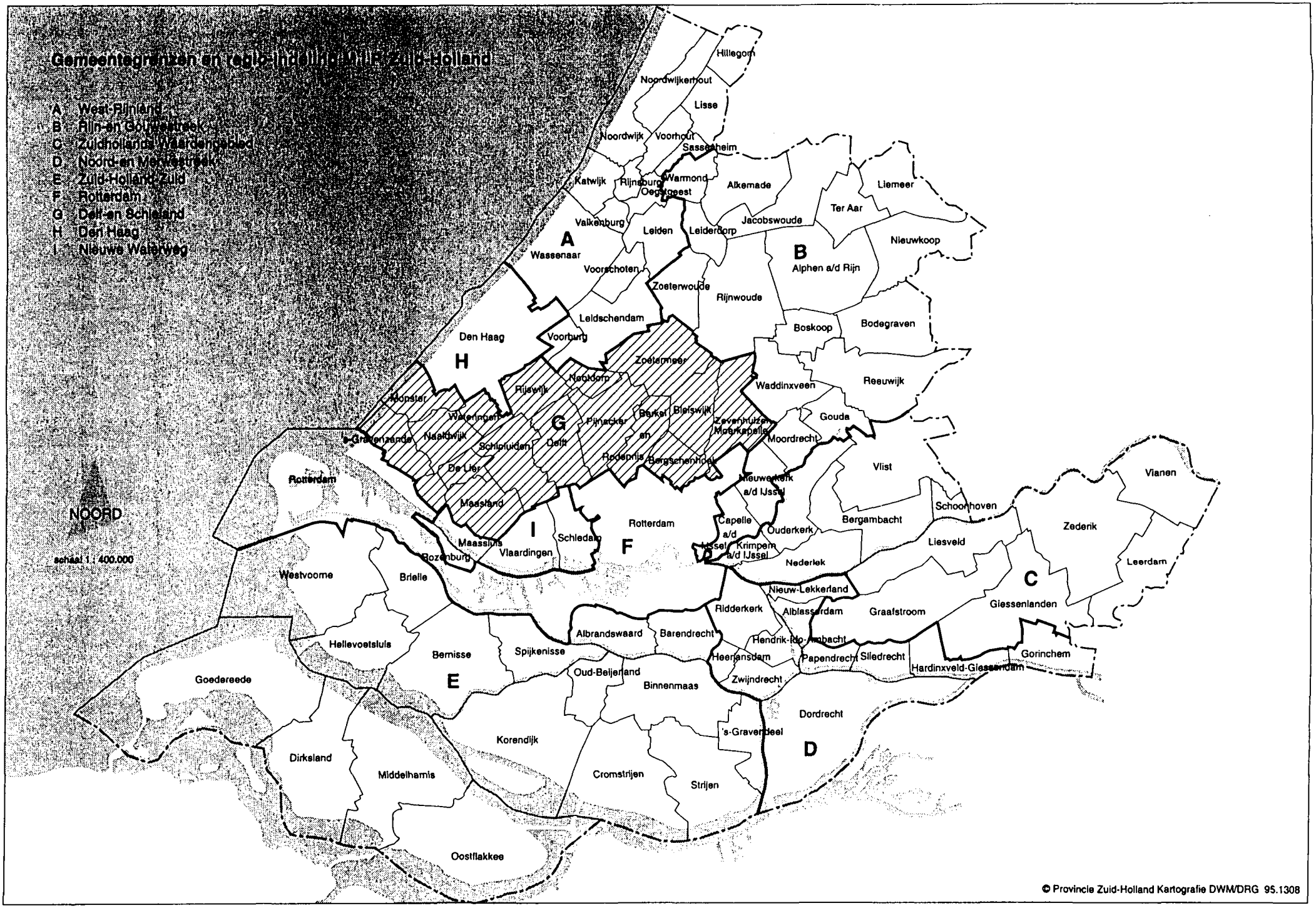

© Provincie Zuid-Holland Kartografie DWM/DRG 95.1308

Figuur

Gemeente Naaldwijk

schaal 1 : 300.000

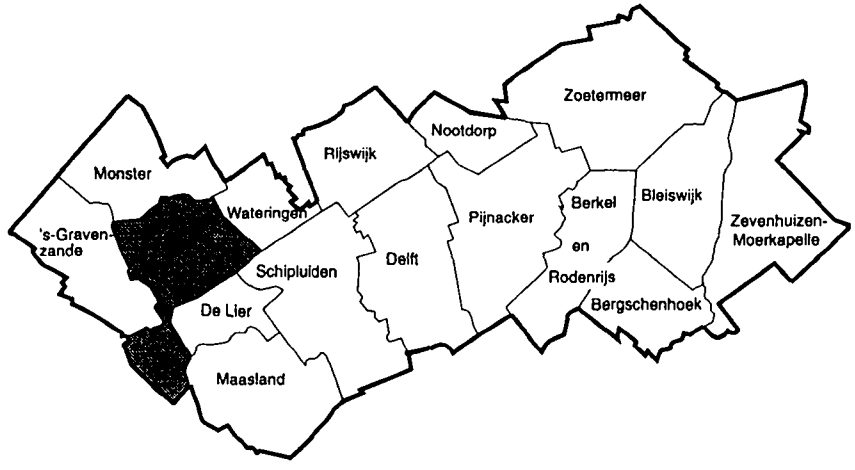

© Provincie Zuid-Holland Kartografie DWM/DRG 95.1308

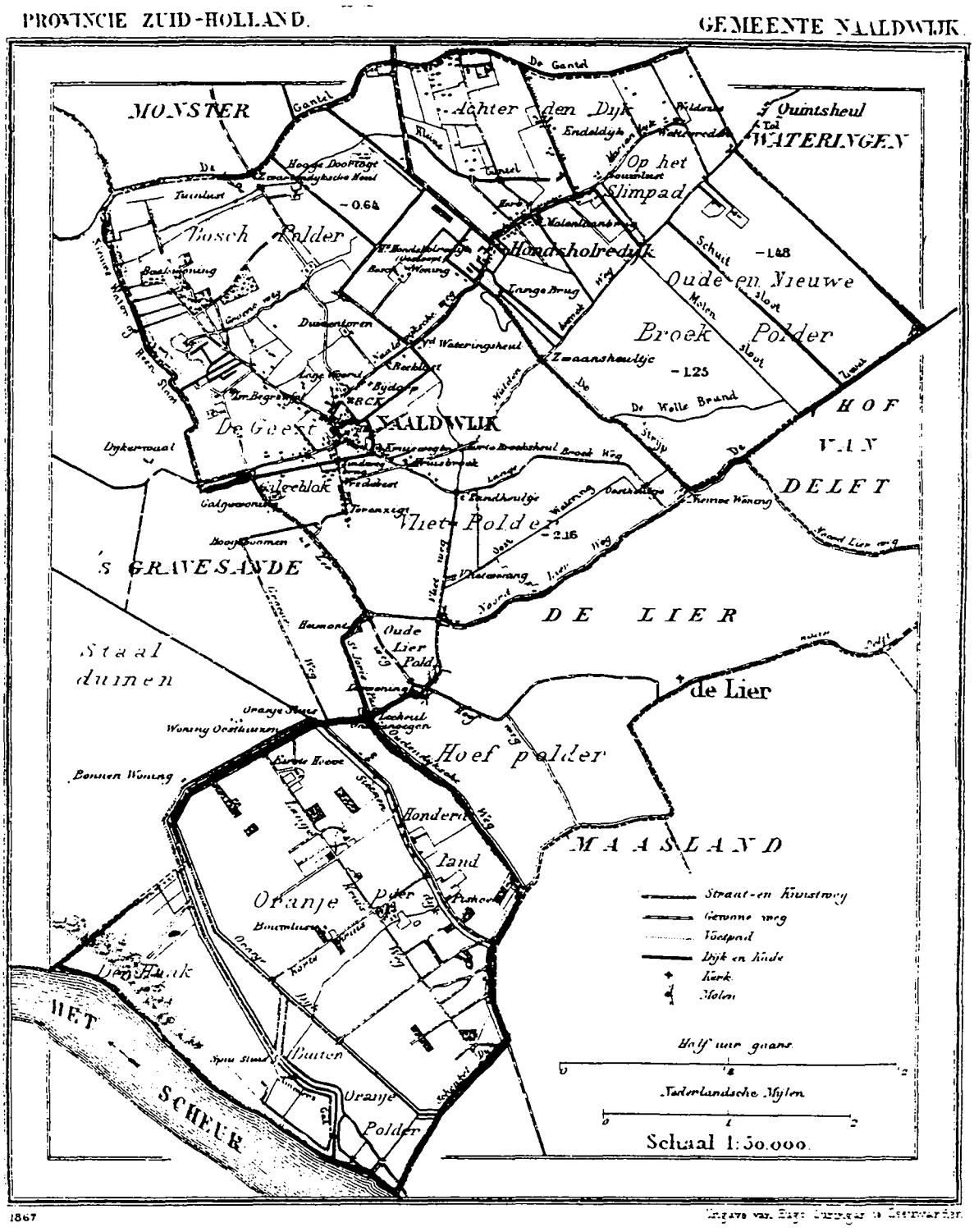

3063 Bunders 4075 Inwoners

Figuur 2. **Gemeente Naaldwijk in 1867, uit J. Kuiper, gemeente atlas**

Figuur 3. **Uitsnede uit T.M.K., schaal 1:50.000; kaartblad 37 uitgave 1857**

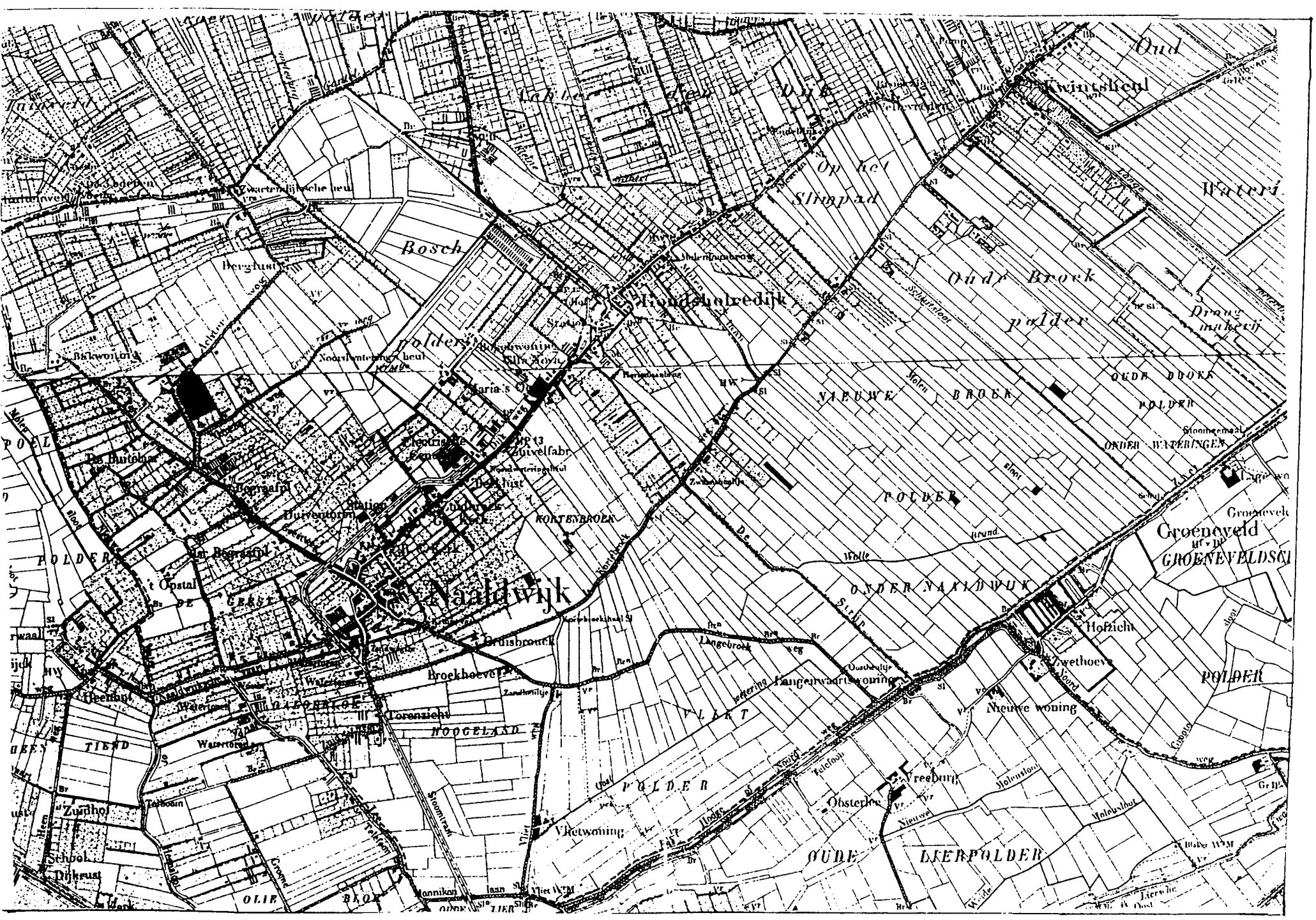
Naaldwijk
Bosch
Oud Brook polder
NIEUWE BROEK POLDER
OUDE BROEK POLDER
ONDER WATERINGEN
ONDER NAALDWIJK
KORTENBROEK
Broekhoeve
Langebroek
Langenwaartswoning
Nieuwe woning
Hofzicht
Twethoeve
Groeneveld
GROENEVELDSCH
Vreeburg
Obsterlee
OUDE LIERPOLDER
Vletwoning
Zuiderhof
Dijkrust
Heenbuit
Toronzicht
HOOGELAND
Stoomtrein
Oud Kwintsheul
Op het Slingpad
Waterri
Drang makerij
Bergfluister
Bijlwoning
Noordvlietering heul
Maria's Oord
Villa Anna
Station
Duivenhoek
Begraafpl.
De Buitenhof
Opstal
GEEST
POLDER
Brouwerij
Zwartendijksche heul
Zwartendijk
Schuiteslood
Molenslood
Molenslaat
Maleslaat
Tuinlaan
Konnikenlaan
Vliet
Tiendweg
Tiendbaan
Waterlooplaan
Waterlooplaan
Waterloopl

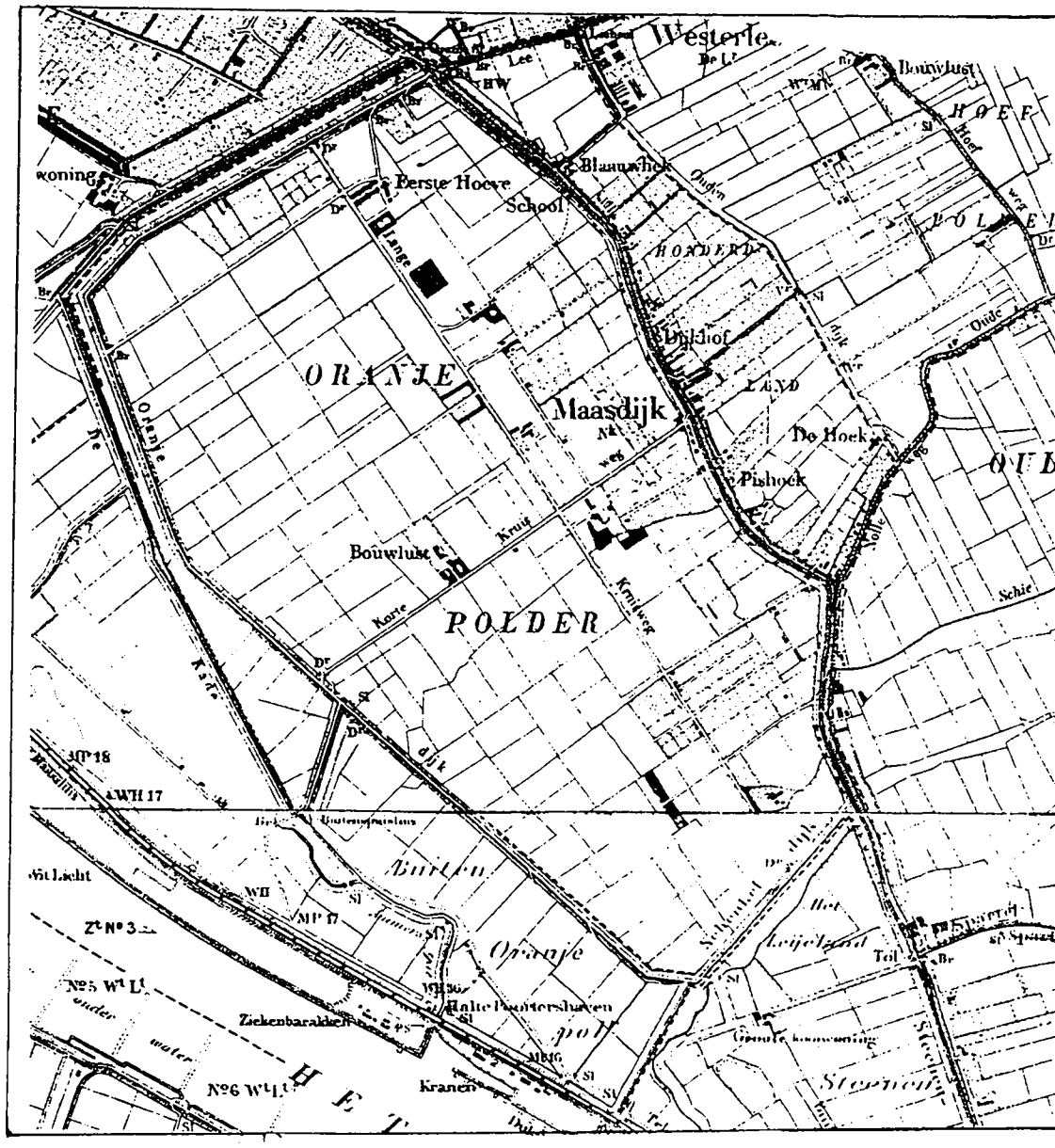

Figuur 4b. **Uitsnede uit de chromo-topografische kaart, schaal 1:25.000; kaartblade 458/479/500; uitgave 1912-1913**

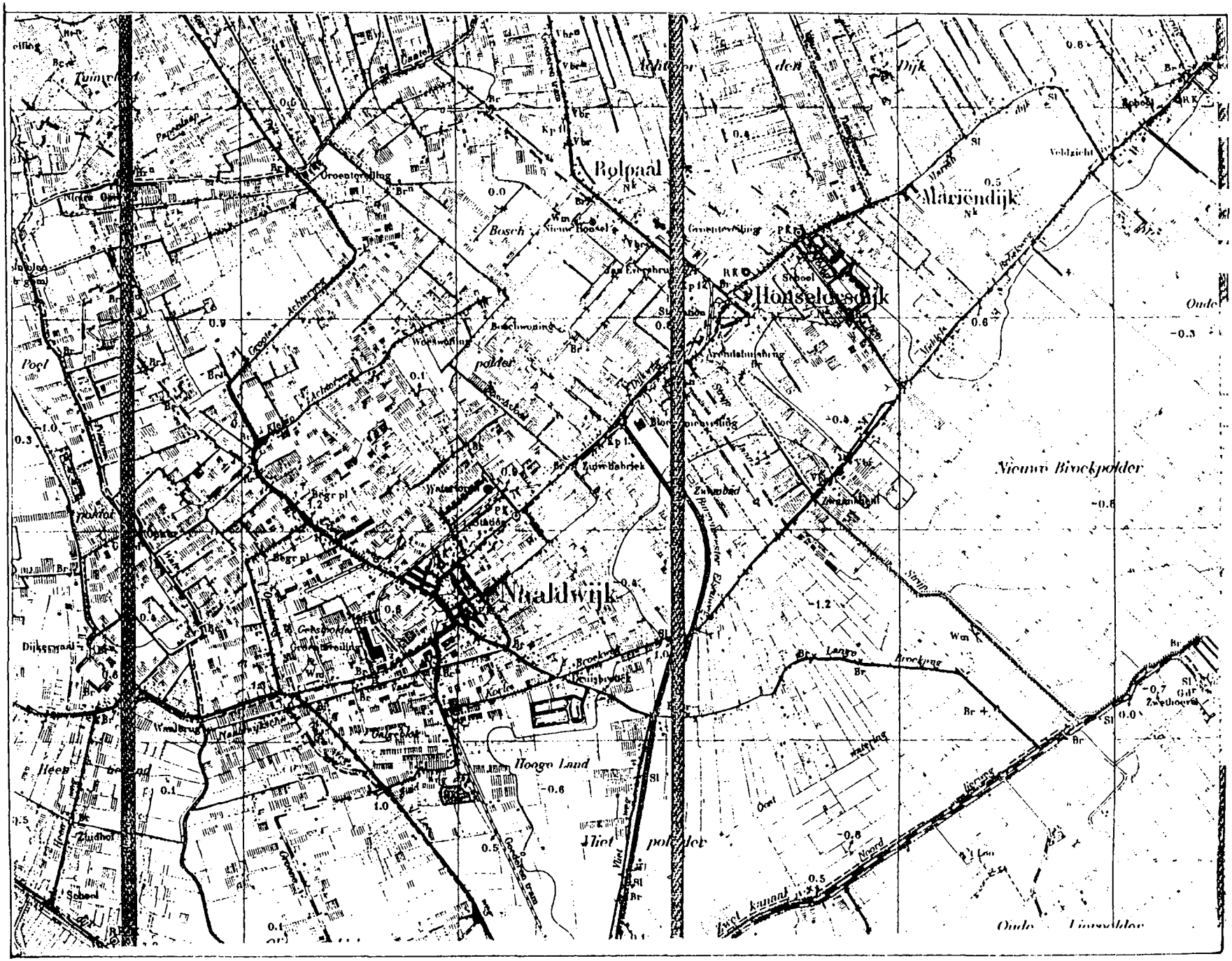

Figuur 5a. **Uitsnede uit de topografische kaart; schaal 1:25.000; kaartblad 37B; uitgave 1939**

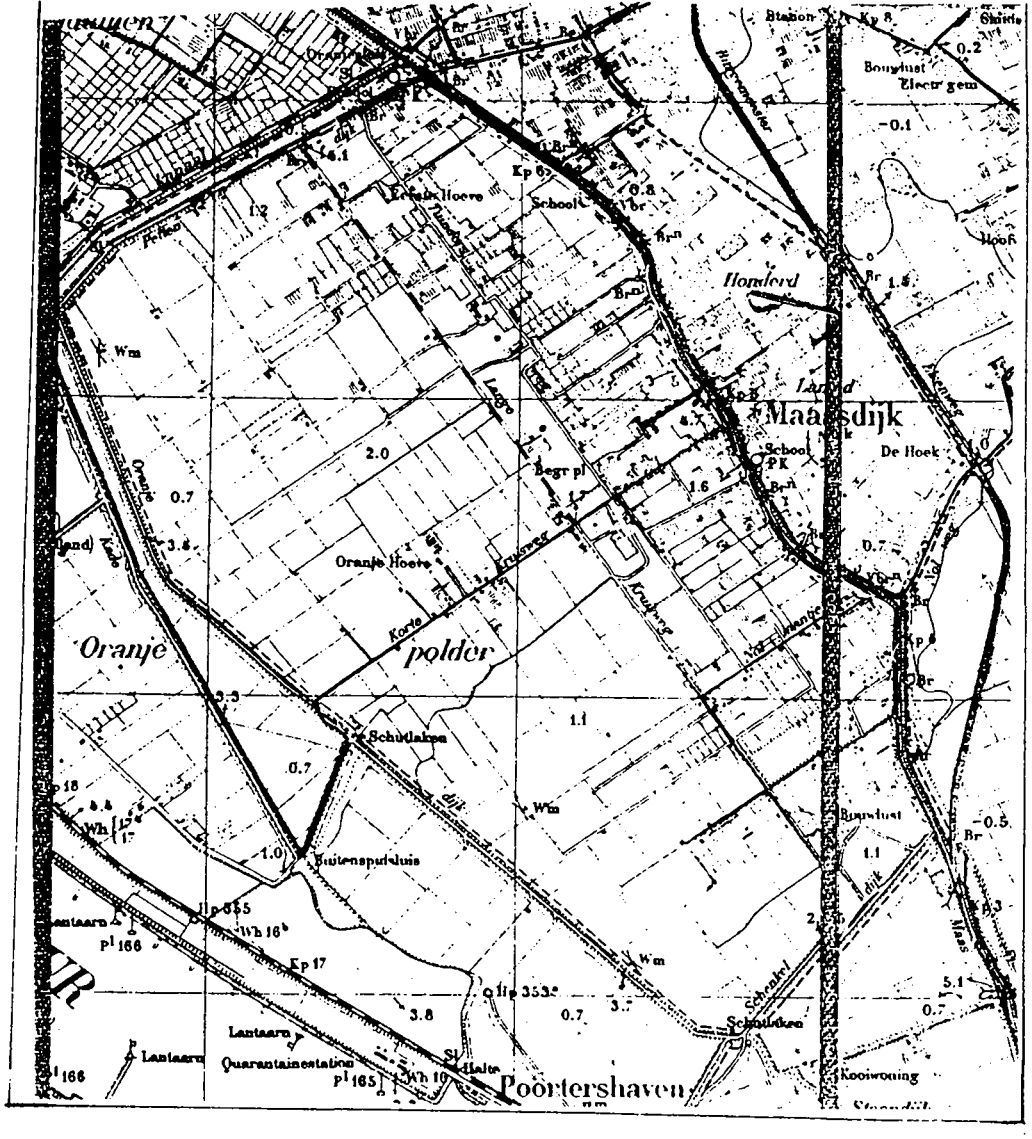

Figuur 5b. **Uitsnede uit de topografische kaart; schaal 1:25.000; kaartblad 37B; uitgave 1939**

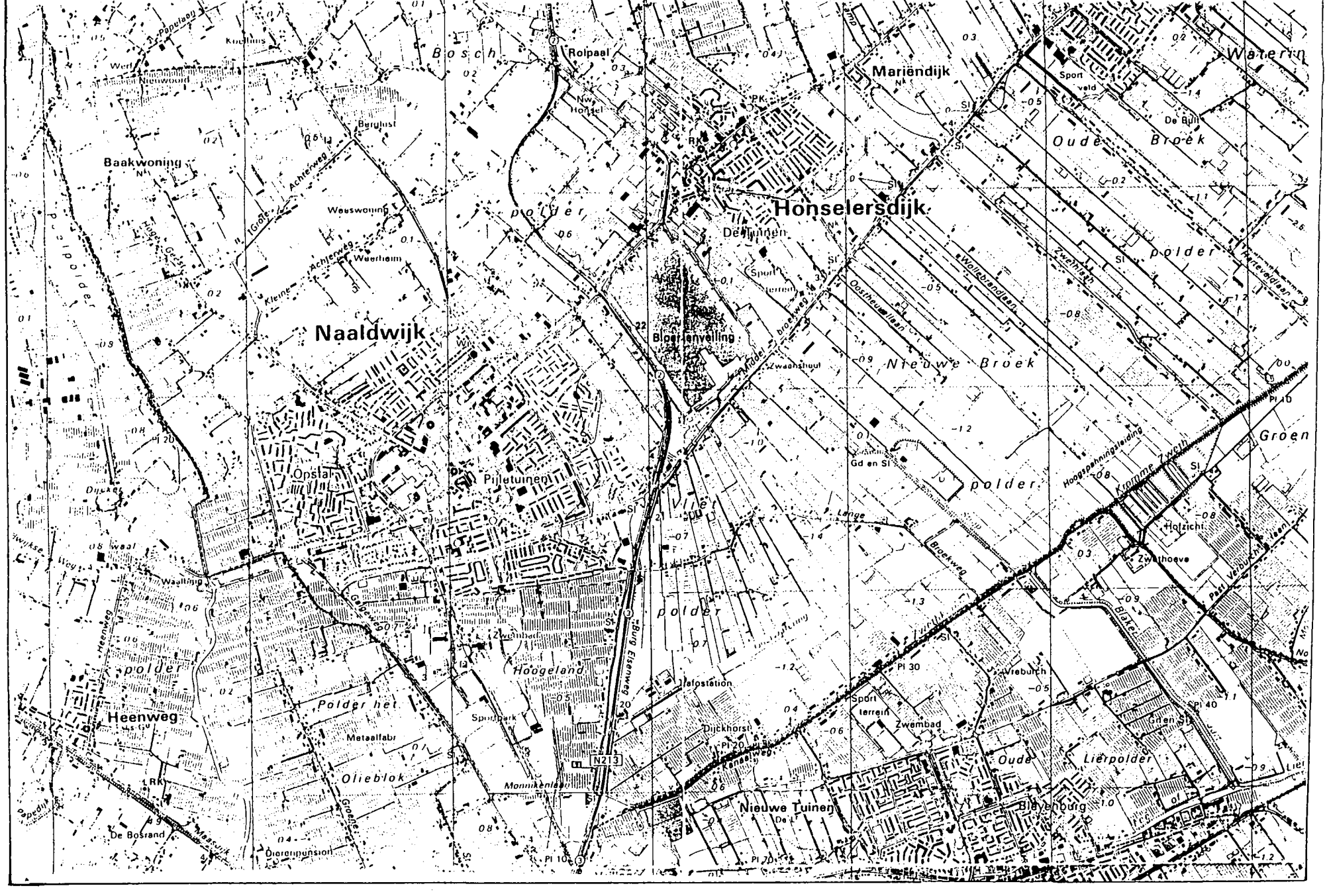

Figuur 6a. **Uitsnede uit de topografische kaart; schaal 1:25.000; kaartblad 37B; uitgave 1939**

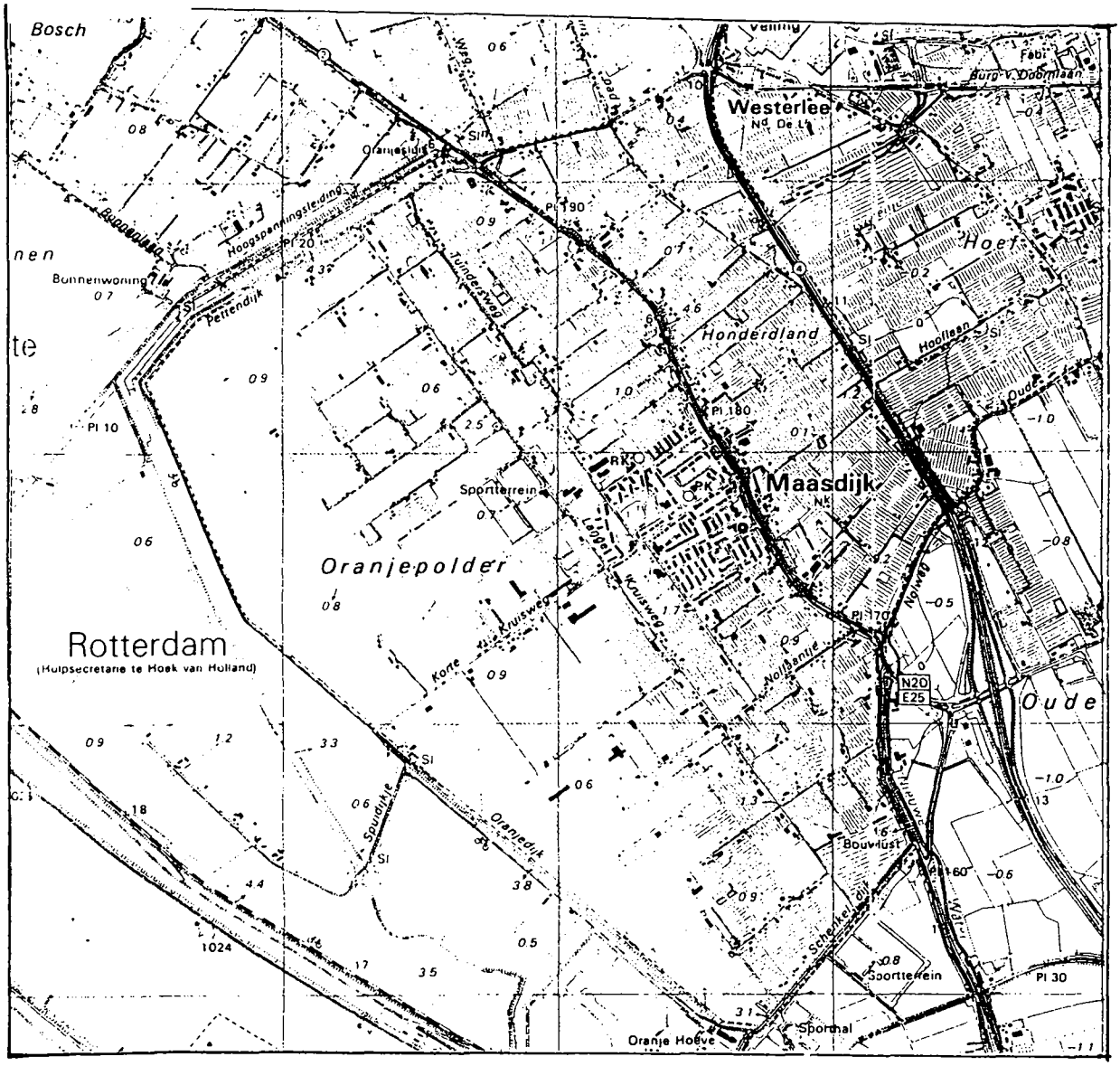

Figuur 6b. **Uitsnede uit de topografische kaart; schaal 1:25.000; kaartblad 37B; uitgave 1939**

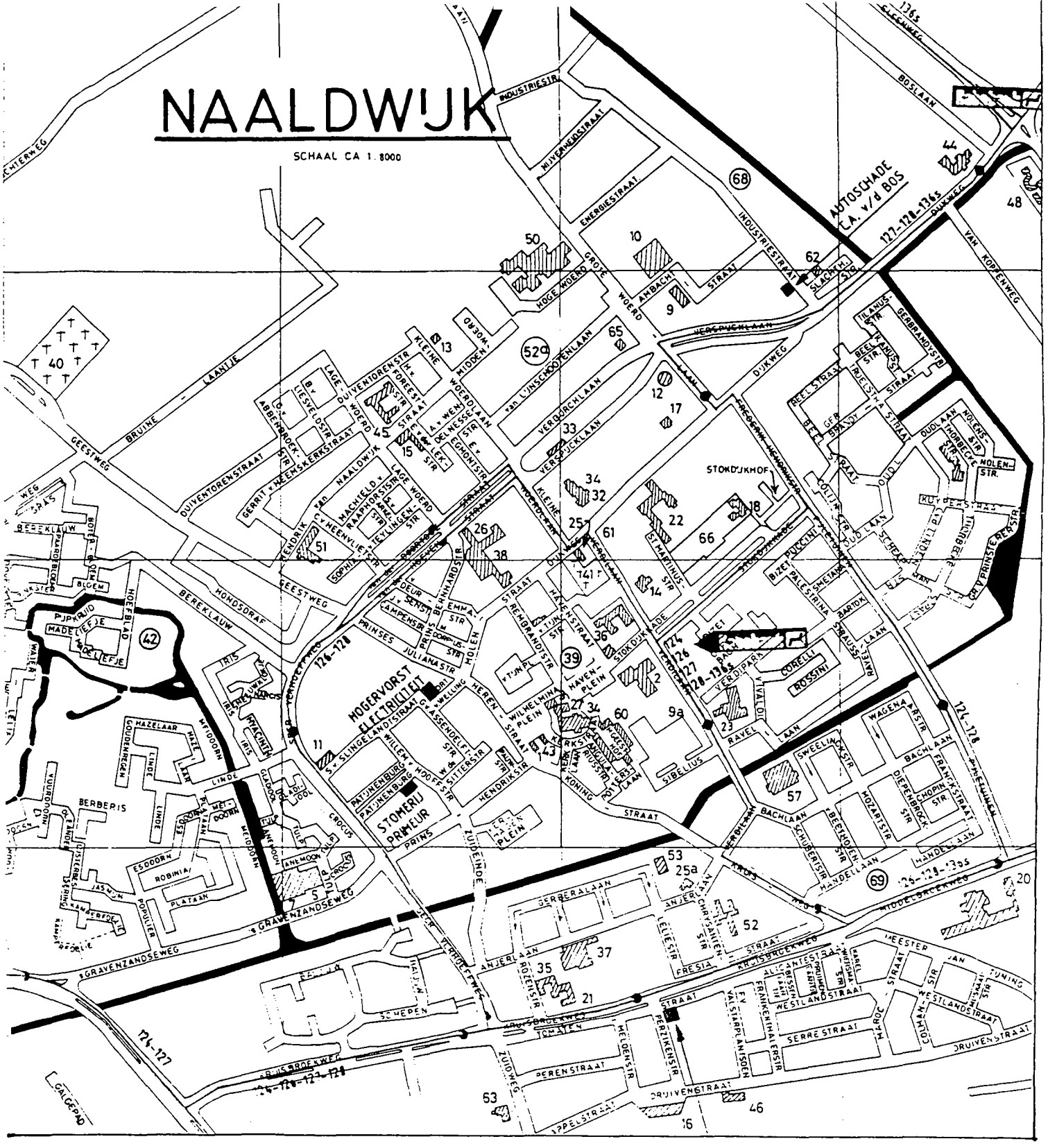

Figuur 7a. **Straatnamen kaart Naaldwijk**

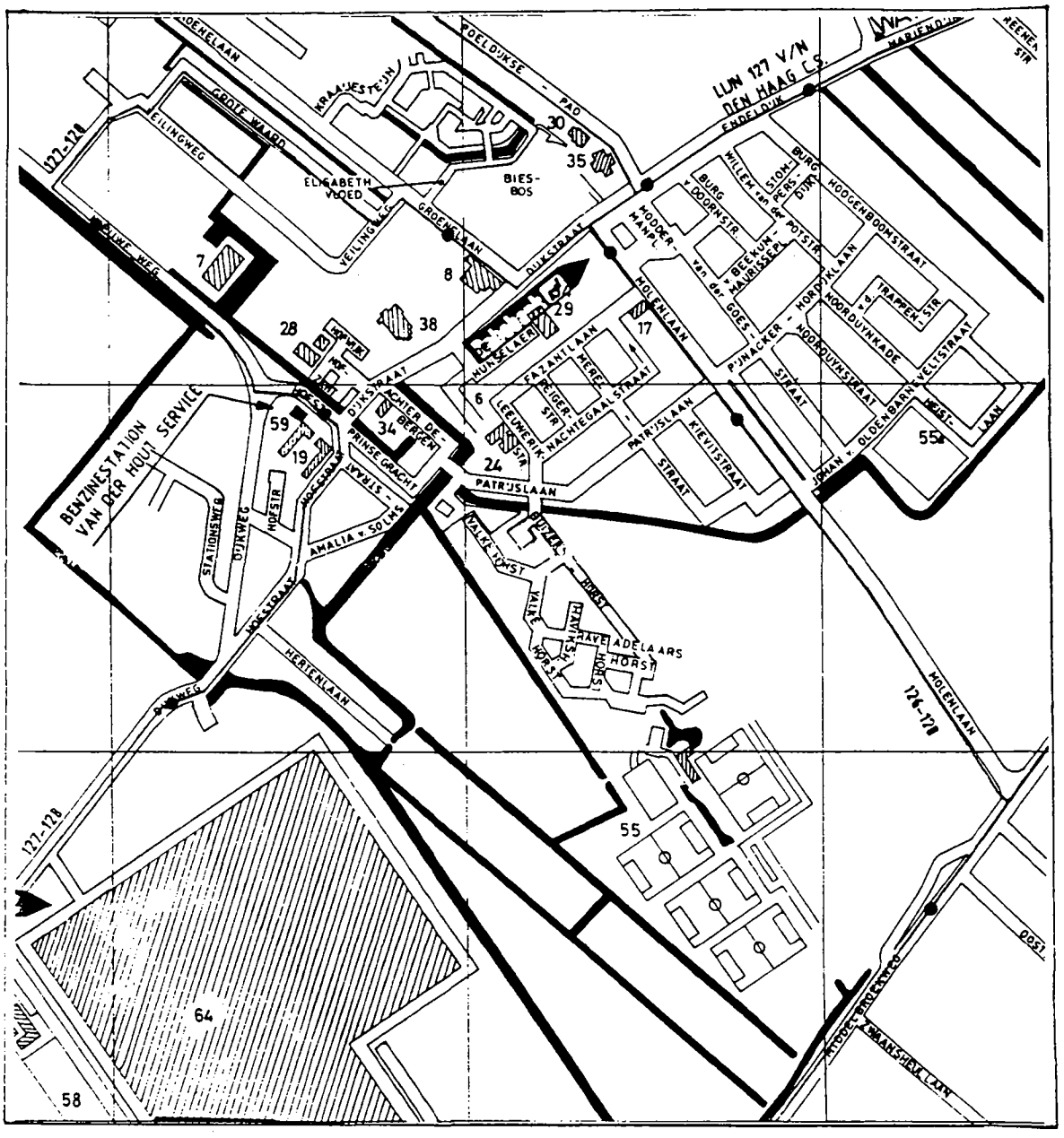

Figuur 7b. **Straatnamen kaart Honselersdijk**

B. BEBOUWINGSKARAKTERISTIEK NAALDWIJK

Inleiding

De gemeente Naaldwijk omvat de dorpen Naaldwijk, Honselersdijk en Maasdijk en de buurtschap Mariëndijk. Honselersdijk en Mariëndijk zijn beide noord-oostelijk van Naaldwijk gelegen. De noordelijke gemeentegrens loopt langs het riviertje de Gantel. Maasdijk ligt in het zuiden en vormt met het omringende gebied een typische uitstulping van Naaldwijks grondgebied; de verbinding is slechts enkele honderden meters breed.

Naaldwijk is een zeer oude nederzetting met een kerkring (de Kerkstraat) en ligt op één van de kreekruggen die het Westland doorsnijden. Ten zuiden van de ring loopt met een noord-west zuid-oostoriëntering de oude hoofdstraat (Herenstraat-Koningstraat), die vroeger deel uitmaakte van een doorlopende weg (Geestweg-Kruisweg\Lange Broekweg). Twee andere belangrijke oude wegen, die op deze hoofdas uitkomen, zijn in noordelijke richting de Dijkweg (waarlangs in het begin van deze eeuw een trambaan liep) en de Prins Hendrikstraat-'s-Gravenzandseweg.

Honselersdijk is in oorsprong een dijkdorp met de Dijkstraat- Endeldijk als hoofdas. Van bijzondere betekenis voor de plaatselijke geschiedenis was het 17de-eeuwse stadhouderlijk jachtslot, dat zich zuidwestelijk van de dorpskern bevond ter plaatse van het huidige industrieterrein bij de Dijkweg. Mariëndijk is een buurtschap dat door verdichting van de lintbebouwing is ontstaan langs de gelijknamige dijk (in het verlengde van de Endeldijk). Maasdijk is een vrij jonge nederzetting (daterend uit de jaren '20 van deze eeuw), die buitendijks aan de Dijk van de Maas (Nieuwe Waterweg) is gesitueerd.

In de volgende alinea's zal de bebouwing per type behandeld worden, omdat een verdeling over de afzonderlijke kernen niet overal mogelijk is.

Dorpsbebouwing, woonhuizen

Doordat Naaldwijk als streekcentrum fungeert is in de oude kern een groot deel van de bebouwing ingrijpend gewijzigd ten behoeve van winkelfuncties. Het minst aangetast is de (gedeeltelijk 17de-eeuwse) bebouwing in de directe omgeving van de NH kerk; met name de Kerkstraat (de "kerkring") met de erop uitkomende zijstraatjes (Kerklaan), de oostelijke gevelwand van het Wilhelminaplein en het aangrenzend gedeelte van de Herenstraat. Hier bevindt zich voornamelijk kleinschalige bebouwing. Aaneengesloten gevelwanden met bebouwing van rond de eeuwwisseling zijn te vinden langs de Molenstraat, de Rembrandtstraat, Pr. Julianastraat, de Prins Hendrikstraat en de Havenstraat.

De grootste concentratie 19de eeuwse woonhuizen komt voor aan de Dijkweg. Een aparte groep vormen de herenhuizen (dokters- en notarisswoningen e.d.) uit het eind van de vorige eeuw. Het meest monumentaal zijn de tweelaags bouwmassa's onder afgeplat schilddak. Hiervan is Dijkweg 25a opgetrokken uit schoon metselwerk en heeft een deuromlijsting met een door consoles gedragen hoofdgestel (XIXb.c). Het éénlaags pand Dijkweg 48 heeft een iets eenvoudiger deuromlijsting (XIXc). Uit dezelfde periode dateert ook "Huize Bijdorp" (Dijkweg 11), dat omgeven wordt door een pittoreske tuin met enkele oude loofbomen.

Dijkweg 41 (XIXd) en het hoekpand op de Herenstraat zijn gepleisterde tweelaags bouwmassa's, waarbij laatstgenoemde waarschijnlijk een oudere kern heeft. Dit geldt ook voor Dijkweg 76, dat in zijn huidige vorm een laat- 19de eeuws uiterlijk heeft, maar oorspronkelijk deel uit maakte van de vm. 18de eeuwse buitenplaats "Broekvliet".

Eclectische invloeden komen voor bij het uit ca. 1875 daterende Dijkweg 43/45 en 157 (Villa Nova). In Honselersdijk is in dit verband Endeldijk 3 (ca. 1875, lijstgevel met mezzanino) het vermelden waard.
Invloeden van de Neo-Renaissance komen voor bij Wilhelminaplein 2 (trapgevel met kruiskozijnen), Molenlaan 8 (ca. 1890, voorgevel met pilsters en ornamenten) en Emmastraat 1-3 (sierblokjes- en banden.
De invloed van de overgangsarchitectuur en de Jugendstil is vooral ook bij veel tuinderswoningen terug te vinden. Voorbeelden hiervan zijn 's-Gravensandseweg 36 (ca. 1910), Maasdijk 36 (ca. 1910) en Endeldijk 67 (1922).

Verspreid in het gehele buitengebied en langs de verschillende uitvalswegen komen vrijstaande woonhuizen uit de eerste decennia van onze eeuw voor. Dit geldt met name voor Opstalweg, Geestweg, Dijkweg, Middelbroekweg, Mariëndijk, Endeldijk, Kruisweg, Nieuwe Tuinen en Nieuwe weg. Een groot aantal hiervan is gebouwd in opdracht van tuinders en wordt omgeven door kassencomplexen. Enkele woningen hebben villa-allure, zoals het huis "Sonnevanck" uit 1915 (Nieuwe weg 43), Dijkweg 69 (ca. 1915), een uit 1913 daterend herenhuis met koetshuis aan de Middelbroekweg (51) en een in landhuisstijl opgetrokken herenhuis met rieten dak Geestweg 1 (ca. 1920). Vrijstaande woonhuizen uit de jaren '20 en '30 staan vooral aan de Geestweg, de 's-Gravenzandseweg en Zuidweg. Geestweg 34 is in 1930-31 naar ontwerp van de lokaal architect H.J. Jolink met geknikt zadeldak opgetrokken in de stijl van de Amsterdamse school. Het aangrenzende woonhuis, Geestweg 38 heeft een ver doorgevoerde geometrie in zowel de gevels, de schoorstenen als de glas-in-loodramen. Aparte vermelding verdient ook 's-Gravenzandseweg 77 (ca. 1930) vanwege de bijzondere kapvorm. Karakteristiek voor de sobere baksteenarchitectuur uit de jaren '30 is verder het dubbele woonhuis Dijkweg 117-119.

In de kern van Honselersdijk is de oudste bebouwing te vinden langs de Dijkstraat en de Hofstraat. Voor zover deze van vóór 1900 dateert, is er meestal sprake van ingrijpende wijzigingen ten behoeve van winkelfuncties. Tegenover de Nederhof staat op de hoek van de Amalia van Solmsstraat (Hofstraat 62-62) een gepleisterd (in opzet waarschijnlijk 18de-eeuws) pand met een imposante bouwmassa (twee lagen en zolderverdieping) en gewijzigde vensters. Diverse woningen uit de periode 1915-1925 zijn mede bepalend voor het beeld van de Dijkstraat en de Hofstraat.

Verder staan er ook verschillende geschakelde woningen langs bovengenoemde uitvalswegen, zoals de Dijkweg, waar zowel éénlaags Laat- 19de eeuwse, als tweelaags Vroeg-20st eeuwse voorbeelden staan. Karakteristiek in dit verband zijn de vier woningen onder één kap aan het Havenplein (ca 1910). Langs een deel van de Gantel, nabij Poeldijk, bevindt zich een lichte concentratie van 19de en 20st eeuwse bebouwing.

Planmatige uitbreidingen, complexen

Aan de zuidzijde van de Meester Jan Tuiningstraat, een oude oostelijke uitvalsweg, en ten noorden van de Druivenstraat werd in de jaren '30 woningbouw gerealiseerd in de wijk Kruisbroek, die zich kenmerkt door een vrij rechtlijnig stratenpatroon met enkele groenvoorzieningen. De éénlaags woonblokken zijn uitgevoerd met zadel- mansardedaken en hebben een ritmische geleding gekregen door steekkappen, uitspringende geveldelen en forse, door de daklijst stekende schoorstenen.

Een aan de voet van de watertoren staand woningbouwcomplex rond de Van Linschotenlaan - gebouwd in de jaren '20 - is gesloopt in november 1991.

Ten noorden van Honselersdijk werd omstreeks 1915 buiten de bebouwde kom een woningbouwcomplex gerealiseerd, dat de eerste en tweede Van Reenenstraat en een rij woningen aan de Mariëndijk (14 t/m 28) omvat. Het oudste deel van dit, wel als "Pannenbuurt" aangeduide, wijkje aan de Mariëndijk dateert uit 1911.

Direct ten noordoosten van de kern van Honselersdijk kwam in het midden van de jaren '20 een uitbreidingsplan tot stand, waarin drie complexen zijn te onderscheiden. Het eerste (en oudste) complex omvat de Burgemeester Van Doornstraat en de aangrenzende woningen aan de Endeldijk (4 t/m 14). Een iets grootschaliger aangrenzend complex bestaat uit woningen aan de Van der Goesstraat, de Pijnacker Hordijklaan en het Maurisseplein. De woningen vormen een U-vormig geheel met twee lagen en dakverdieping en overkluisde doorgangen naar het binnenterrrein.
Het meest oostelijk gelegen complex van deze drie beslaat beide zijden van de Noorduynstraat en de aangrenzende rijen woningen aan de Pijnacker Hordijklaan (10 t/m 32). Het werd rond 1930 gebouwd.

In Maasdijk is in de periode 1922-'30 een complex woningen gerealiseerd rond het Oranjeplein en de daarop uitkomen straten de Oranjestraat, Willem III-straat. Verschillende hoeken worden benadrukt door torenachtige bouwmassa's

Bijzondere gebouwen

In het centrum van Naaldwijk zijn behalve de Middeleeuwse NH kerk ook het 17de-eeuwse raadhuis aan de Herenstraat, het Heilige Geesthofje en de 18de-eeuwse pastorie aan het Wilhelminaplein monumenten van betekenis. Buiten het centrum is de Oranjesluis (1674) aan de Maasdijk een bijzonder waardevol object.

De RK. kerk van Naaldwijk staat aan de Herenstraat. Andere R.K.-gebouwen staan aan de Dijkweg. Hier staat de R.K. Bernadetteschool (ca. 1890). Het bejaardentehuis is met uitzondering van de Neo-Gotische H. Martinuskapel (1904) vervangen door nieuwbouw.

De huidige RK kerk van Honselersdijk (Dijkstraat 23) werd in 1927 gebouwd naar een ontwerp van de Haagse architect Nic. Molenaar jr., wiens vader in 1907 de pastorie had ontworpen. De kerk heeft een sober en massief uiterlijk met kleine spitsboogvensters en een vierkante toren met achtkantige pyramide-spits. De uit 1923 daterende gereformeerde kerk aan de Dijkstraat is in de jaren '50 verbouwd.

De begraafplaats in Maasdijk dateert waarschijnlijk kort voor 1940 en is opgenomen in een plantsoen, terwijl het kerkgebouw na 1945 tot stand is gekomen (1963).

De begraafplaats aan de Geestweg ten westen van Naaldwijk dateert uit het eind van de vorige eeuw. Op korte afstand ligt aan de Opstalweg een kleine oude Joodse begraafplaats.

Van het 17de-eeuwse stadhouderlijk jachtslot te Honselersdijk resteert alleen een gerestaureerde zijvleugel van het voorgebouw, de zgn. "Nederhof". Van de er tegenover gelegen lintbebouwing aan de Prinsengracht zijn de nrs. 2-3 mogelijk dienstwoningen die ook bij het complex hebben behoord.

Overige bebouwing

Slechts op bescheiden schaal zijn in de verschillende dorpskernen zijn nog enkele winkels te vinden. In het bijzonder in Naaldwijk zijn nog enkele winkelpuien van voor 1945 bewaard aan de Herenstraat en Kerkestraat. Het relief op de winkelpui van Herenstraat 37 is mogelijk een verwijzing naar de oorspronkelijke bestemming van het pand (boekhandel?). Aan de rond de kerk gelegen Kerkstraat heeft een winkel een schuin geplaatste entree op de hoek. Van het pand Julianastraat 23 is het oorspronkelijke winkelinterieur bewaard, bestaande uit houten ladenkasten en een toonbank met weegschaal.

Eén van de weinige horecagelegenheden is het Westlandia Hotel (Dijkstraat 93), waarin de gevel de voor omstreeks 1915 veelvuldig toegepaste witte verblendsteen en groen geglazuurde baksteen decoratief is toegepast.

Boerderijen

Evenals in de rest van het Westland is rond Naaldwijk en Honselersdijk de veeteelt vrijwel geheel verdrongen door de tuinbouw. De overgebleven boerderijen sluiten aan bij de traditie van Schie- en Delfland. Het zijn vooral de zgn. langhuisboerderijen die in deze streek na 1800 veel voorkomen. Een karakteristiek voorbeeld hiervan is de monumentale boerderij "Kruijsbroec" aan de Kruisweg, die in een dakpannenmotief het bouwjaar 1819 aangeeft. De voorgevel is een lijstgevel met afgeschuinde zijkanten. Het stalgedeelte is nu ingericht als tuinbouwmuseum. De boerderij is bouwhistorisch waardevol omdat het een laat gedateerd voorbeeld is van verzorgd uitgevoerd metselwerk met kop-klezoren op de hoeken. Tot het complex behoren tevens een zomerhuis, enkele houten schuren, rijk gebeeldhouwde 17de eeuwse hekpijlers.

Uit dezelfde periode dateert Maasdijk 166/168, waarvan de nokrichting evenwijdig aan de dijk ligt. Uit het eind van de 19de eeuw dateren Lange Kruisweg 93 (1892) en Hoge Noordweg 18. Laatstgenoemde heeft evenwijdig aan de stal een vrijstaande tweede schuur.

Eén van de weinige boerderijen met een dwarsgeplaatst woonhuis (zgn. T-vorm) is "de Hoeve" (Galgeweg 25, ca. 1910), waarvan het woongedeelte gepleisterde aanzet- en sluitstenen heeft, passend bij de traditie van de Neo-Renaissance.

Aparte vermelding verdient ook Lange Broekweg 2-4, een rijk gedecoreeerde boerderij in eclectische stijl uit 1877. De voorgevel van het vrijstaande woonhuis is uitgevoerd met

gepleisterde pilasters en vensteromlijstingen. Bijzonder is hier de toepassing van Oegstgeester dakpannen op het schilddak.

Voor het overige komen er verschillende kleine agrarsiche bedrijven voor aan de Middelbroekweg tussen Honselersdijk en Kwintsheul. Opvallend hierbij zijn het vrij gave Middelbroekweg 97 (XIXd), waar tegen de kopgevel in het verlengde van de voorgevel een schuur is aangebouwd en Middelbroekweg 51 met een van een balustrade voorziene geveltop en een vrijstaande schuur (1913)

Objecten van bedrijf en techniek

Het vroegere station (1907) aan de Verspijcklaan herinnert aan de Westlandse stoomtram herinnert. Vlak bij het station stond aan de Grote Woerdlaaneen een gasfabriek, waarvan de gashouder (1910) en een dienstwoning (ca. 1920) bewaard zijn gebleven. Schuin ertgenover staa aan de Verburchlaan een in de traditie van het Expressionisme gebouwde, massief ogende bakstenen watertoren uit 1930 met een markante koperen koepel. Het vm. kantoor van de GEB aan de Dijkweg (12) is uitgevoerd met decoratief fries, voorzien van een ruitmotief (XIXd).

Langs de Nieuwe weg tussen Naaldwijk en Poeldijk loopt een vaart, die vroeger één van de belangrijkste vaarwegen was voor de aanvoer van tuinbouwproducten naar de Poeldijkse veiling. Aan deze periode herinnert nog een aantal gebogen ijzeren voetbruggen, waar een geladen "Westlander" precies onderdoor kon.

Op een terrein aan de Amalia van Solmsstraat in Honselersdijk (achter de Hofstraat) staat een vervallen gedeelte van de omstreeks 1927 gebouwde kistenfabriek met schoorsteen. Van 1905 tot 1927 stond op deze plaats een veilinggebouw.

De Zwaansheul-brug aan de Middelbroekweg behoort tot een serie vrijwel identieke vaste bruggen, die in het midden van de jaren '30 op diverse plaatsen in het Westland werden gebouwd door de Provincie Zuid-Holland.

Herinneringen aan het voor-oorlogse tuinbouwbedrijf nemen in aantal af, maar zijn nog op vele plaatsen te vinden. Aparte vermelding verdient een kleine tuinderij aan de Berckenrode ten westen van Naaldwijk. Een houten schuur en enkele plat-glas-bakken geven een beeld van een tuinderij uit het begin van deze eeuw. Aan de met kolen gestookte verwarmingsketels herinneren nog enkele uit rode klinkers opgetrokken (en soms met een sierband getooide) schoorstenen, die o.a. te vinden zijn aan de Hoogwerf, Hogegeest (10-12) en de Middelbroekweg (146).

De druivenkassen met geknikte kap komen nog op vrij veel plaatsen voor; o.a. aan Bospolder, Regulierenpad (met schoorsteen), Bruinelaantje en Zwartendijk. Dit laatste complex bevat nog een zgn. kopsekas, de voorloper van de bekende druivenkas (of druivenserre). De kopkas is in feite een halve kas, die tegen een druivenmuur is aangebouwd. De spanten en glasroeden van de druivenkassen werden zowel van hout als van ijzer gemaakt. Kort na 1910 werd in de kassenbouw al spanten van een soort prefab-beton gebruikt, maar daar zijn vrijwel geen voorbeelden meer van te vinden.

Verdedigingswerken

In vergelijking met 's-Gravenzande en Hoek van Holland telt Naaldwijk slechts weinig tastbare overblijfsels van de Tweede Wereldoorlog. Aan de Pettendijk zijn nog enkele bunkers te vinden.

Na-oorlogse bebouwing en uitbreidingen

Naaldwijk werd in de jaren '50 en 60 (tussen Pijletuinenweg en Kruisbroekweg) uitgebreid in oostelijke richting en op kleinere schaal in westelijke richting (tussen Geestweg en Grote Woerdlaan). Van recentere datum zijn de wijken Opstal en Galgeblok in het zuiden en Pijletuinen in het noorden. In het noordwesten werd het industrieterrein Hoge Woerd gerealiseerd.

Honselersdijk was in de jaren '30 al uitgebreid aan de oostzijde van de Endeldijk. In de jaren '50 en '60 werd deze ontwikkeling op bescheiden schaal in oostelijke en zuidoostelijke richting voortgezet. In de jaren '80 onstond aan de zuidzijde van het dorp de wijk Tuinen Zuid. Aan de westzijde van Honselersdijk liggen enkele bedrijfsterreinen, o.a. op het terrein van het vroegere jachtslot.

De uitbreiding van Maasdijk vond in de jaren '50 en '60 in oostelijke richting plaats, terwijl recentelijk ook in zuidelijke richting tussen Tuindersweg en Lange Kruisweg woningbouw heeft plaatsgevonden.